

کتابشناسی توصیفی منابع و مآخذ

تاریخ ایران

(قسمت اول)

(منتشر شده در سال ۱۳۸۰)

○ نصرالله صالحی

مقدمه:

منتشره، به تاریخ ایران تا آغاز قاجاریه و کمی بیش از نود درصد منابع منتشره به تاریخ ایران در دوران قاجار و معاصر اختصاص دارد. چنان که از همین کتابشناسی برمی آید تعداد منابع (منتشر شده در سال ۱۳۸۰) تاریخ ایران در دوران بیش از دو سده صفویه، به تعداد انگشتان یک دست هم نمی رسد، حال آن که شمار منابع و مآخذ دوران تاریخ ایران از آغاز قاجار تا پایان پهلوی اول به چند ده منبع مهم بالغ می شود. با این توصیف، کار پژوهشگران تاریخ ایران در دوره معاصر در قیاس با دوران مهم صفویه و ماقبل آن از جهت کثرت منابعی که می بایست در پژوهش های خود مورد غفلت قرار ندهند، بسیار صعب و دشوار است.

و اما از جهت کیفی و محتوایی، کتابشناسی حاضر مؤید این نکته است که منابع منتشره در سال ۱۳۸۰ از تنوع زیادی برخوردار بوده است. بدین معنی که افزون بر تاریخ سیاسی، تقریباً درخصوص غالب شعبه های مختلف علم تاریخ و نیز گرایش های مختلف تاریخ ایران منابع درخور توجهی انتشار یافته است. چنان که در یک دسته بندی مقدماتی از منابع معرفی شده در کتابشناسی حاضر، می توان با اندکی تسامح به تقسیم بندی زیر قائل شد:

- تاریخ های عمومی: نظیر روضه الصفا...، منتخب التواریخ
- تاریخ های سلسله ای: زبده التواریخ: اخبار امراء و پادشاهان سلجوقی، خلد برین
- تاریخ های محلی: پیراسته تاریخنامه هرات، زبده التواریخ سندی در تاریخ کردستان، اخبار نامه... آثار جعفری و...
- تاریخ اقتصادی: استاد تجاری ایران در سال ۱۲۸۷ قمری، اسنادی از اختلافات و دعاوی بانک ایران...
- تاریخ نظامی: فتوحات فریدونیه و...
- تاریخ اندیشه سیاسی: رسائل سیاسی عصر قاجار
- تاریخ اندیشه مذهبی سیاسی: احکام الجهاد و اسباب الرشاد
- تاریخ مطبوعات: روزنامه اختر، العروة الوثقی، روزنامه مجلس، روزنامه ایران سلطانی
- تاریخ فرهنگی: مباحث فرهنگی عصر ناصری
- تاریخ شورش های محلی: قاچاق کرم، خاطراتی از دوازده سال طغیان و یاغیگری در قفقاز...

بنابر آمار کتاب های منتشر شده از سوی «مؤسسه خانه کتاب ایران»، از آغاز تا پایان سال گذشته (۱۳۸۰) در مجموع ۱۱۰۹ عنوان کتاب در موضوع تاریخ ایران اعم از گردآوری، تألیف، ترجمه و تصحیح انتشار یافته است. از بین بیش از هزار عنوان کتابی که در سال گذشته و یا هر سال در موضوع تاریخ ایران انتشار می یابد تنها چند ده عنوان جزء منابع و مآخذ اصیل و دست اول بوده و بقیه در زمره مطالعات و پژوهش های تاریخی است.

در این که هر مطالعه و پژوهش معتبر و مستند تاریخی لاجرم می بایست متکی و مبتنی بر منابع و مآخذ دست یکم باشد شکی نیست، اما نکته در این جا است که فهرست ها و کتابشناسی های جامعی که مشتمل بر تمام منابع و مآخذ منتشر شده تاریخ ایران در سال های گذشته باشد در دسترس نیست و لذا همواره این دغدغه و نگرانی در ذهن و دل پژوهشگر تاریخ ایران وجود دارد که در حین پژوهش منبع و مآخذی اصیل، از قلم نیفتاده باشد. شاید پربی راه نباشد، اگر گفته شود که اطلاعات دقیقی از تعداد و مشخصات منابع منتشر شده طی همین دو دهه اخیر به صورت مشخص فراهم نشده است. ای بسا منابع مهمی در سال های گذشته انتشار یافته و در گوشه برخی کتابخانه ها جای گرفته باشد اما به دلیل فقدان کتابشناسی های تخصصی و جامع، دسترسی به آنها ناممکن شده است. برای جبران چنین نقیصه ای چاره ای نیست جز آن که در قدم اول به تدوین کتابشناسی توصیفی سالانه دست یازید تا شاید بعدها راه برای تدوین کتابشناسی موضوعی تخصصی جامع تر فراهم آید.

نگارنده با این دغدغه، سال گذشته کتابشناسی منابع و مآخذ تاریخ ایران (منتشر شده در سال ۱۳۷۹) را در کتاب ماه تاریخ و جغرافیا (شماره ۴۹) منتشر کرد. و اینک کتابشناسی سال ۱۳۸۰ را با وجود تمام کاستی های احتمالی پیش روی اهل تاریخ قرار می دهد. با این توضیح که منابع و مآخذ معرفی شده در این کتابشناسی را می توان از دو جنبه کمی و محتوایی مورد ملاحظه قرار داد. اگر از جنبه کمی به منابع معرفی شده در این کتابشناسی نگاه شود می توان دوره های مختلف تاریخ ایران دوران اسلامی را از منظر کمیّت منابع موجود و منتشره مقایسه کرد. بدین صورت که با یک برآورد اجمالی به این نتیجه خواهیم رسید که کمتر از ده درصد از کل منابع و مآخذ

○ تاریخ اجتماعی: خاطرات مونس الدوله ندیمه حرمسرای ناصرالدین شاه

○ تاریخ سیاسی اقتصادی: چند امتیازنامه عصر قاجار

○ تاریخ فرقه‌های مذهبی و اقلیت‌های دینی: اسنادی از زرتشتیان معاصر ایران

○ تاریخ مشروطه: دو رساله درباره انقلاب مشروطه

○ خاطرات و اسناد شخصی: خاطرات و اسناد محمد علی خان غفاری...، روزنامه خاطرات عین‌السلطنه

○ سفرنامه‌های خارجی‌ان در ایران: سفرنامه پیتر و دل‌واله، سفرنامه کاراما

...و

○ سفرنامه‌های ایرانیان در خارج: سفرنامه سیف‌الملک به روسیه

○ سفرنامه‌های ایرانیان در ایران: سفرنامه کرمان و بلوچستان

○ اسناد و مکاتبات: نامه‌های ارومیه

نگاهی آماری و تطبیقی به منابع منتشر شده در سال‌های ۷۹ و ۸۰

نمودار (۱): شمار منابع منتشر شده بر حسب ادوار مختلف تاریخ ایران اسلامی

سال انتشار	۱۳۷۹	۱۳۸۰
کل منابع	۴۴	۵۳
از اسلام تا صفویه	۴	۴
صفویه	۶	۳
افشاریه و زندیه	۰	۱
از قاجار تا سقوط رضا شاه	* ۳۲	** ۴۲

* در کتابشناسی سال ۱۳۷۹ مبنای کار تا آغاز سلطنت رضا شاه (۱۳۰۴ ش) بود. (دو اثر رجال حبیب‌السیر و منتخب التواریخ لحاظ نشده است)

** در کتابشناسی سال ۱۳۸۰ مبنای کار تا سقوط رضاشاه بوده است. (دو اثر منتخب التواریخ و گزیده اسناد خراسان از صفویه تا قاجاریه لحاظ نشده است)

نمودار (۲): شمار منابع منتشر شده بر حسب موضوع و محتوای منابع*

سال انتشار	۱۳۷۹	۱۳۸۰
کل منابع	۴۴	۵۳
تاریخ عمومی	۱	۳
تاریخ محلی	۳	۶
منشآت، مکاتبات و نامه‌ها	۵	۷
سفرنامه	۱	۶
خاطرات رجال	۶	۵
تاریخ مطبوعات	۲	۳
تاریخ مشروطه	۱	۱

* منابع منتشر شده از جهت موضوع متنوع‌اند

لااقل در ۱۵ موضوع می‌توان آنها را جای داد. در این جا برای نمونه ۷ موضوع انتخاب شده تا میزان افزایش یا کاهش انتشار منابع در این موضوعات برجسته شود. از همین نمودار می‌توان دریافت که در سال ۱۳۸۰ در اغلب موضوعات، تصحیح و انتشار منابع تاریخی روندی رو به رشد داشته است. حتی در برخی موضوعات برای نخستین بار منابع مهمی تصحیح و انتشار یافته است.

تذکر:

در پایان این مقدمه آوردن چند نکته درخصوص کتابشناسی حاضر ضروری است.

۱- منظور از منابع و مأخذ تاریخ ایران، ایران دوران اسلامی تا پایان پهلوی اول (رضا شاه) است.

۲- همه کتاب‌ها به جز یکی دو مورد، چاپ اول هستند و برای نخستین بار تصحیح شده و انتشار یافته‌اند. آن یکی دو مورد هم به علت آن که با چاپ قبلی یا متفاوت بوده‌اند و یا افزوده‌هایی نسبت به چاپ قبلی داشته‌اند در این کتابشناسی آورده شده‌اند.

۳- کتاب‌ها براساس تقدم و تأخر ادوار تاریخی ایران دوران اسلامی تنظیم شده‌اند. با این حال از آن جا که برخی کتاب‌ها فاقد جنبهٔ تألیفی بوده (و لذا سال تألیف مشخصی نداشته‌اند) و به صورت مجموعه رسائل و یا مجموعه اسنادی بوده‌اند که به طور مثال نیمی از دوره قاجار را دربر می‌گرفته، با نظر به تاریخ اولین سند و یا رساله موجود در آن کتاب، در کتابشناسی حاضر آورده شده‌اند.

۴- نهایت تلاش به عمل آمده تا هیچ منبع و مأخذ منتشر شده در سال ۱۳۸۰ از قلم نیفتد ولی با این حال دسترسی به دو منبع امکان‌پذیر نشد. (علیرغم اعمال چنین سعی و تلاشی در سال ۱۳۷۹ یازدهم چند عنوان از منابع از قلم افتاده بود که البته در کتابشناسی حاضر آورده شده است. بنگرید به شماره‌های ۱۳، ۴۰، ۵۱)

۵- در توصیف اجمالی هر کتاب سعی شده تا با توجه به محدودیت حجم نشریه، آگاهی‌های ضروری و مفید راجع به مؤلف و محتوای کتاب و نیز اهمیت آن از منظر تاریخنگاری به گونه‌ای فشرده و مختصر ارائه گردد.

۶- زمانی که مقاله «کتابشناسی توصیفی منابع و مأخذ تاریخ ایران» منتشر شده در سال (۱۳۷۹) در مجله کتاب ماه تاریخ و جغرافیا انتشار یافت (شماره ۴۹) هنوز بخش ویژه‌ای تحت عنوان «معرفی کتاب‌های تازه» در این مجله دایر نشده بود، خوشبختانه این اقدام از شماره ۵۰ عملی شد و از آن شماره به بعد در هر شماره تعدادی از کتاب‌های تاریخی اعم از تألیف و تصحیح به صورت مجمل یا مفصل معرفی شده است، به همین جهت تعدادی از منابع معرفی شده در این کتابشناسی در برخی از شماره‌های همین مجله معرفی شده که مشخصات آن‌ها را همراه با معرفی‌های صورت گرفته در نشریات و مجلات دیگر در بخش یادداشت‌ها آورده‌ایم.

در خاتمه جا دارد از دوست عزیز و ارجمند، جناب آقای تبریزیا به جهت در اختیار گذاشتن بسیاری از منابع معرفی شده در کتابشناسی حاضر، صمیمانه تشکر و قدردانی کنم.

* * *

تاریخ
روضه الصفا
فی سیره الانبیاء و الملوک و الخلفاء

بیادیل پرتشیریم
ایرین بن وادو تا اول سالیان
تاریخ
توزین خاندان میرزا محمد میرزا محمد
تصحیح
چاپ
چاپ
چاپ

میرخواند، محمدبن خاوند شاه: تاریخ روضه الصفا فی سیره الانبیاء و الملوک و الخلفاء، به تصحیح جمشید کیانفر، انتشارات اساطیر، تهران، ۱۳۸۰، ۱۵ جلد.
توضیح: تاریخ روضه الصفا و ذیل های آن، اثر خامه سه مورخ مشهور است.
نخست: میرخواند (تألیف مجلدات ۱ تا ۶)، دوم: خواندمیر (مجلد هفتم)، سوم: رضا قلی خان هدایت (مجلدات ۸ تا ۱۰).

میرخواند (۹۰۳ ۸۷۳ ق) از مورخان بزرگ سده نهم یعنی عصر تیموری است که در دربار سلطان حسین بایقرا و تحت حمایت امیرعلیشیر نوایی، در هرات روزگار می گذراند و در آنجا بر علوم مختلف، به ویژه ادب و انشاء و فن تاریخ نگاری چیرگی یافت و روضه الصفا را به نام امیرعلیشیر نوایی نوشت. اثر او یک تاریخ عمومی است که جلد اول آن از ظهور خلقت شروع و جلد ششم آن با ذکر وقایع سال ۹۰۲ ق. یعنی یک سال قبل از درگذشتش پایان می یابد. این اثر در طول سی سال و در فاصله سال های ۸۷۳ تا ۹۰۲ به نگارش درآمده است.

خواندمیر (۹۴۲ ۸۸۱ یا ۸۸۰ ق) که نوه دختری میرخواند بود و خود اثر مشهور حبیب السیر را در تاریخ عمومی به نگارش درآورده، اقدام به نوشتن جلد هفتم روضه الصفا کرد. این جلد مشتمل بر تاریخ زندگانی سلطان حسین بایقرا است و از زمان تولد تا هنگام وفات و تاریخ اولاد وی را تا سال ۹۲۹ ق. شامل می شود. مطالب این مجلد با مطالب حبیب السیر تا حد زیادی همخوانی دارد.

رضا قلی خان هدایت (۱۲۸۸ ۱۲۱۵ ق) از رجال علم و سیاست دوره قاجار است که در دوره سه پادشاه (فتحعلی شاه، محمدشاه و ناصرالدین شاه) به مناصب مختلفی گمارده شد. وی یک بار از سوی امیرکبیر به سفارت خوارزم مأموریت یافت که حاصل آن کتاب سفارت نامه خوارزم است. هدایت با نوشتن سه جلد تتمه یا تکمله بر روضه الصفا وقایع این تاریخ عمومی را علیرغم اینکه خود تا سال ۱۲۸۸ ق. در قید حیات بوده، تا سال ۱۲۷۰ ق. یعنی تا سال هفتم سلطنت ناصرالدین شاه ادامه داده است. جلد هشتم یا مجلد اول روضه الصفا فی ناصری: در بیان وقایع سلسله صفویه و افشار؛ جلد نهم: در بیان وقایع سلسله زندیه و سلسله قاجار تا پایان سلطنت فتحعلی شاه قاجار؛ جلد دهم (و آخرین جلد): در سلطنت محمدشاه و هفت سال از سلطنت ناصرالدین شاه.

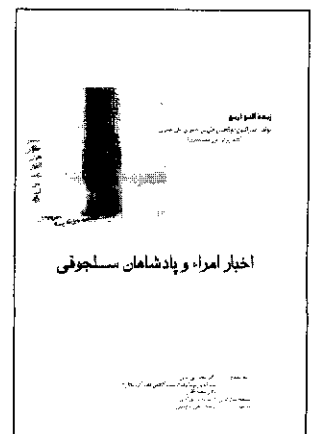
روضه الصفا بنا به اهمیت و اشتها از سال ۱۲۶۳ قمری به بعد ۸ بار در هند به صورت چاپ سنگی انتشار یافت. در تهران اولین بار به همت رضا قلی خان هدایت و در سال ۱۲۷۰ قمری به صورت سنگی منتشر شد. از چاپ های جدید آن می توان به تصحیح مرحوم عباس زریاب خویی اشاره کرد. این اثر چند بار به ترکی عثمانی و نیز ترکی متداول در آسیای مرکزی و اویغوری نیز ترجمه و انتشار یافته است. همچنین برخی از قسمت های آن به زبان های اروپایی ترجمه و منتشر شده است.

مصحح محترم که سال ها در آرزوی چاپ منقح و مطلوبی از روضه الصفا بوده در نهایت با تصحیح و انتشار این اثر مشهور و معروف نه تنها به خواست و آرزوی علمی خود جامه عمل پوشانده، بلکه به اهل تاریخ نیز خدمت پس شایسته و ارزشمندی نموده است.

* * *

حسینی، علی بن ناصر (= صدرالدین ابوالحسن علی بن ناصر بن علی حسینی): زبدة التواریخ: اخبار امراء و پادشاهان سلجوقی، مصحح متن عربی: محمد نورالدین، مترجم فارسی: رمضان علی روح الهی، انتشارات ایل شاهسون بغدادی، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۰، پنج + ۲۵۲ ص. جدول.
کتاب مشتمل است بر فهرست مطالب (سه چهار)، یادداشت مترجم (ص پنج)، مقدمه دکتر محمد نورالدین (ص ۱۰ ۳)، مقدمه ضیاءالدین یونیناتوف (ص ۲۲ ۱۱)، دیباچه دکتر محمد اقبال (ص ۲۹ ۲۳)، دو تصویر از نسخه خطی کتاب (ص ۳۱ ۳۰)، متن کتاب (ص ۲۱۴ ۳۵)، جدول زمان نگاری حوادث براساس نوشته صدرالدین حسینی، افزوده ناشر فارسی (ص ۲۲۲ ۲۱۵)، منابع مورد استفاده مصحح متن عربی (ص ۲۲۶ ۲۲۳)، فهرست راهنما (ص ۲۵۲ ۲۲۷).
توضیح: از نویسندگان کتاب، علی بن ناصر حسینی، (۶۲۲ ۵۷۵ ق) اطلاعات زیادی در دست نیست. از جمله محل ولادت و وفات او دانسته نیست.

زبدة التواریخ در ربع اول قرن هفتم هجری تألیف شده زیرا آخرین رویداد آن مربوط است به درگذشت اتابک ازبک و پایان فرمانفرمایی خاندان ایلدگز که به سال ۶۲۲ قمری رخ داد. (ص ۵) مؤلف در این کتاب به اخبار خاندان سلجوقی و دولت ایشان، از آغاز تا پایان فرمانفرمایی آنان، می پردازد و دو فصل موجز نیز دارد. این کتاب، مثل بسیاری از کتاب های کهن تاریخی، به زندگی و اعمال سلاطین و شاهان و امرا و کارگزاران و وزیران بزرگ، به بر تخت نشستن ها، جنگ ها، نیرنگ ها، و عزل و قتل ایشان می پردازد... و تنها جسته گریخته به تاریخ اجتماعی و فرهنگی

و اقتصادی توجه می‌کند. حسینی حتی به کشاکش‌های دینی که از جنبه‌های برجسته امپراتوری اسلامی است، خاصه آنچه به اسماعیلیان و پناهگاهشان دژ الموت مربوط است، اشاره گذرایی بیش نمی‌کند (ص ۶).

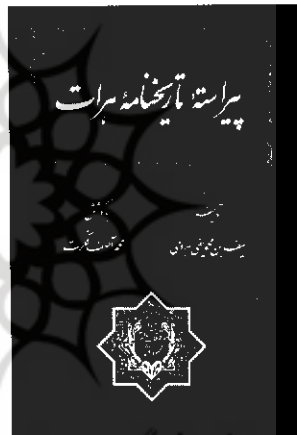
«اهمیت آن در اطلاعات مشروحی نهفته است که درباره تأسیس شاهنشاهی سلجوقی (۳۳۰ ۴۲۶ ق) و نیز درباره ۳۵ سال پایانی این سلسله (۵۹۰ ۵۵۵ ق) ارائه می‌دهد. این کتاب بهترین روایت از کوشش‌های بیهوده سلطان طغرل سوم برای اعاده تمامیت امپراتوری و حیثیت خاندان خویش است. افزون بر این، شرح ویژه‌ای از روابط سلجوقیان یا جهان مسیحیت آورده است که در جای دیگر یافت نمی‌شود. [...] اهمیت آن وقتی در دید ما فزونی می‌گیرد که این واقعیت را در نظر بگیریم که منابع سه چهارم این اثر (ص ۷۵ و ۱۹۷ ۱۲۲) از میان رفته‌اند و منابع بقیه آن هم (ص ۱۲۲ ۷۵) چاپ نشده‌اند. به کوتاه سخن، این کتاب خلأ عظیمی را در دانش ما از دوره مهمی از تاریخ اسلام پر می‌کند...» (ص ۲۸ ۲۷). ضیاءالدین بونیا توف نیز که زبده‌التواریخ را به زبان روسی ترجمه کرده و درباره آن به پژوهش نیز پرداخته است، درباره ارزش و اهمیت این اثر سخن درخور توجهی دارد. او می‌نویسد: زبده‌التواریخ حاوی کثیری رخدادهای مهم و نادر است که در دیگر منابع تاریخ دولت سلجوقی یافت نمی‌شود، خاصه اخباری که ما را در کار روشن ساختن رخدادهای نیمه دوم سده دوازدهم میلادی [سده ششم هجری] یاری می‌کنند دورانی که بارئند آن را «تاریک‌ترین دوران‌های تاریخ اسلام» می‌نامند. این از آن روست که در زبده‌التواریخ اطلاعات بی‌مانندی در باب اتابکان آذربایجان، خاندان ایلدگز، پیوند دو سویه ایشان با سلاطین سلجوقی می‌یابیم که هم‌پیمانی گرجیان و شیروانیان بر ضد سپاهیان سلجوقی و اتابکان گواه آن است. (ص ۱۹)

اگر چه زبده‌التواریخ علیرغم اهمیت بسیار در سال جاری (۱۳۸۰) به فارسی ترجمه شده ولی با این حال این اثر از اواسط قرن نوزدهم میلادی مورد توجه مستشرقان بوده است.

* * *

سیفی هروی، سیف بن محمد: پیراسته تاریخ نامه هرات، به کوشش محمد آصف فکرت، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، تهران، ۱۳۸۰، ۲۰۰ ص.
کتاب مشتمل است بر مقدمه کوشنده (ص ۴ ۱)، متن کتاب (ص ۱۶۹ ۵)، توضیح پاره‌ای از کلمات و عبارات (ص ۱۸۰ ۱۷۱)، فهرست راهنما (ص ۱۹۴ ۱۸۱)، فهرست مطالب (ص ۲۰۰ ۱۹۵).

توضیح: هرات شهری است کهن و باستانی از قلمرو خراسان بزرگ، هرات تا پیش از مغولان از رونق و عظمت خاصی برخوردار بود. با هجوم مغولان به ویرانی گرائید. اما سابقه پرشکوه آن مانع از آن شد که برای همیشه به خاموشی گراید. لذا از دوره ایلخانیان به تدریج رو به رونق نهاد و مجدداً از مهمترین شهرهای خراسان بزرگ گردید چنان که مقتدرترین پادشاهان تیموری در این شهر فرمانروایی داشتند. (ر. ک: خراسان بزرگ، ص ۲۶۵). از عهد تیموریان هرات بار دیگر موقعیت تجاری و بازرگانی خود را بازیافت و به علت رونق اقتصادی «مأمن توانگران و منزل دانشوران و اهل فضل شد. ص ۱)

تاریخ هرات در دوران اسلامی توسط هشت مورخ به نگارش درآمده است. اما از این تعداد تنها دو اثر بسیار مهم بجا مانده است. یکی تاریخنامه هرات اثر سیفی هروی (تألیف ۷۱۸ تا ۷۲۱ ق) و دیگری روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات اثر معین‌الدین زمجی اسفزاری (تألیف ۹۹ ۸۹۷ ق).

سیفی هروی در هرات متولد شد. از دوران نوجوانی به آموختن معارف اسلامی، ادبیات فارسی و عربی پرداخت و چنان در علم و دانش از خود لیاقت و شایستگی نشان داد که به زودی مورد توجه ملوک و امراء وقت قرار گرفت. دیری نگذشت که به کمک استاد خود حکیم سعدالدین منجم غوری به دربار ملک فخرالدین کرت (م ۷۰۶ ه) راه یافت و در مدح وی قصاید و غزلیات عدیده سرود. سیفی، تاریخ‌نامه هرات را به فرمان ملک غیاث‌الدین کرت در مدت دو سال و نیم (از ۷۱۸ تا ۷۲۱ ق) تألیف کرد. از آنجا که غیاث‌الدین می‌خواست تاریخی صحیح و عاری از عیب و نقص تألیف گردد، به وزراء و پیشکاران خود دستور داد اسناد و مدارک رسمی را در اختیار مؤلف قرار دهند. تحقق این خواسته از متن کتاب پیدا است زیرا در جاهایی رونوشت، ابلاغیه و قرارداد و پیمان و معاهدات چنان حرف به حرف نقل شده که اگر اصل اسناد در اختیار مؤلف نبود هرگز چنین دقتی صورت عمل نمی‌یافت. (ر. ک: مقدمه تاریخ‌نامه هرات، تصحیح محمد زبیر صدیقی، ص ۱۳)

کوشنده محترم کتاب در باب روش تاریخ‌نگاری سیفی می‌نویسد: «در تاریخ‌نگاری سبکی ستودنی دارد. رخدادهای را با بیان علل و اسباب آنها سلسله‌وار نقل می‌کند. از علم و اخلاق و رفتار فرمانروایان سخن می‌راند و پیوسته یاد می‌کند که مقصودش تدوین و ضبط حقایق امور است، نه قضایای موهومی و ساختگی.» (ص ۳)

تاریخنامه هرات در زمره ارزشمندترین تاریخ‌های محلی مربوط به شرق ایران در دوران بعد از مغول است. این اثر علاوه بر فواید کثیر، تألیف مهمی است برای شناخت وقایع مربوط به سلسله آل کرت (۷۸۳ ۶۴۳ ق) که بر هرات فرمانروایی داشته‌اند. تاریخ‌نامه هرات نخستین بار توسط مرحوم محمد زبیر صدیقی تصحیح و با حجمی بیش از ۸۰۰ صفحه در سال ۱۹۴۳ میلادی در کلکته انتشار یافت. چاپ حاضر که عنوان شایسته پیراسته تاریخنامه هرات را به خود گرفته در واقع یک متن تلخیص شده از اثر اصلی است که می‌توان آن را لبّ تاریخنامه هرات دانست. کوشنده محترم درخصوص هدف و شیوه کار

خود در تهیه و چاپ متن حاضر می‌نویسد: «این دفتر، تاریخنامه هرات را به عین نثر و عبارات سیفی هروی اما بدون خشو و زوائد و تسجیعات و عبارات پردازی‌ها و آرایش‌های منشیانه عرضه می‌دارد. سخن، سیف بن یعقوب است. اما آن سخن‌هایی که خبر و تاریخ دارد، سجع‌های غیر ضرور، پردازها و آرایش‌های پر اطناب و ملال‌آور که غالباً دلپذیری سخن مؤلف را آسیب می‌رسانند و حامل هیچ تاریخ و اطلاع و خبری نبوده، حذف شده و در نتیجه حجم برگ‌ها به یک چهارم کاهش یافته و استفاده پژوهشگران را آسان‌تر ساخته است.» (ص ۴)

* * *

۴

حافظ ابرو، عبدالله بن لطف‌الله: **زبدة التواریخ**، به تصحیح سید کمال حاج سید جوادی، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، ۱۳۸۰، دو بخش، چهار جلد.

جلد اول از بخش اول شامل وقایع سال‌های ۷۳۶ تا ۷۸۱ قمری و مشتمل بر این مطالب است: مقدمه مصحح (پنج شصت و شش)، درآمدی کوتاه به قلم زنده یاد استاد محیط طباطبایی (شصت نه هفتاد)، فهرست مطالب (هفتاد و سه نود و سه)، متن کتاب (ص ۵۴۶)، مقدمه به انگلیسی در یک صفحه

جلد دوم از بخش اول دربردارنده شرح رویدادهای تاریخی از ۷۸۱ تا ۸۰۷ قمری و مشتمل است بر: متن کتاب (ص ۱۰۳۴ ۵۴۷)، فهرست‌های مختلف اعم از آیات، احادیث، امثله، اشعار به ترتیب شماره صفحه و سطر (ص ۱۰۷۸ ۱۰۷۳)، فهرست اعلام (ص ۱۱۶۹ ۱۰۷۹).

جلد سوم که در واقع مجلد نخست از بخش دوم می‌باشد. دربردارنده شرح رویدادهای تاریخی از ۸۰۷ تا ۸۱۸ قمری است. این جلد مشتمل است بر فهرست

مطالب (هفت نوزده) و متن کتاب (ص ۱۶۰۰).

جلد چهارم که مجلد دوم از بخش دوم است، شرح حوادث و رویدادهای تاریخی از ۸۱۸ تا ۸۳۰ قمری را دربر دارد. این جلد مشتمل است بر متن کتاب (ص ۹۲۳ ۶۰۱)، ملحقات، شامل حواشی نسخه‌های «ملل» و «فاتح استانبول» که توسط کاتب یا مالکان مختلف آنها نوشته شده است. (ص ۹۵۲ ۹۲۷)، اضافات شامل توضیحات بیشتر مصحح که در ذیل صفحات امکان درج آنها نبوده است. (ص ۹۸۱ ۹۵۵)، لغت‌نامه (ص ۱۰۵۲ ۹۸۵)، فهرست آیات، احادیث، امثله، اشعار و عبارات عربی (ص ۱۰۸۷ ۱۰۵۵)، فهرست اعلام (ص ۱۱۴۱ ۱۰۸۹)، اهم منابع و مأخذی که در تصحیح کتاب مورد استفاده قرار گرفته است، (ص ۱۱۶۱ ۱۱۴۵)، بخش تصاویر، در این بخش چند تصویر از صفحات نسخه‌های خطی **زبدة التواریخ** و برخی آثار و ابنیه مورد اشاره در متن کتاب و نیز نمونه‌هایی از مسکوکات این عصر و نیز چند نقشه مربوط به جغرافیای رویدادهای کتاب که ترسیم گردیده، آورده شده است. (ص ۱۲۶۲ ۱۱۶۵).

توضیح: حافظ ابرو (وفات: ۸۳۳ یا ۸۳۴) از مورخان معروف عصر تیموری است که از خود آثار مکتوب متعددی بجا گذاشته است. بنا به نوشته عبدالرزاق سمرقندی تولد وی در هرات اتفاق افتاد و در همدان نشو و نما یافت و در جوانی به خدمت امیر تیمور گورکانی درآمد و بعد از او در دربار شاهرخ به خدمت پرداخت. وی در لابلای اثر خود به حضورش در یورش‌ها و رویدادهای همراه امیر تیمور و لشگرش اشاره می‌کند.

حافظ ابرو به عنوان مورخ همراه امیر تیمور آثار عیدیه‌ای تألیف کرده است که مهمترین اثر تاریخی او کتاب **مجمع التواریخ سلطانیه** است. این اثر حاوی مجموع آثار تاریخی وی است که در چهار ربع تنظیم شده است:

ربع اول: از ابتدای آفرینش تا ظهور پیامبر اکرم (ص)

ربع دوم: تاریخ زندگی پیامبر تا انقراض خلافت عباسیان

ربع سوم: از آغاز صفاریان تا تاریخ طائفه قراختائیه

ربع چهارم: این ربع را حافظ ابرو خود **زبدة التواریخ** نامیده است.

این ربع به دو قسمت تقسیم می‌شود: قسمت اول وقایع مربوط به سال ۷۳۶، آخر ایام ابوسعیدی و انقضای دولت سلطنت چنگیز خانی است و سپس با ذکر مجملی از تاریخ افعال و اخلاق و اوضاع امیر صاحبقران شروع می‌شود و به مرگ تیمور در سال ۸۰۶ پایان می‌یابد.

قسمت دوم که به دنبال قسمت اول و بدون هیچ فاصله‌ای شروع می‌شود شرح آغاز حکومت شاهرخ در سال ۸۰۷ است تا سوء قصد نافرجام به شاهرخ در سال ۸۳۰ هجری به دست شخصی به نام احمدلر که از طرفداران فضل‌الله استرآبادی حروفی بود. (ص. بیست و بیست و یک).

چنان که پیداست **زبدة التواریخ** شرح رویدادهای ایران و ممالک همجوار در نیمه دوم قرن هشتم و نیمه اول قرن نهم یعنی از ۷۳۶ تا ۸۳۰ قمری است. این دوران مصادف است با حکومت و یورش‌های امیر تیمور و وقایع همعصر شاهرخ میرزا. بنا به نوشته حافظ ابرو، وقایع و حوادث در این سرزمین پهناور که از حدود «ختای چین تا اقصای هند است» و «عرصه فسحت حوزه مملکت از سرحد ختای تا دیار عرب و از اقصای هند تا حدود روم و افرنج است و تختگاه ممالک ایران و توران» بسیار آموزنده و عبرت‌آموز است. (ص پنج)

زبدةالتواریخ در دو بخش و چهار مجلد تصحیح و انتشار یافته است.

بخش اول شامل دو مجلد وقایع سال‌های ۷۳۶ تا ۸۰۷ هجری را دربر دارد و رویدادهای مربوط به عصر امیر تیمور از زمان تولد وی تا هنگام مرگ او را شامل می‌شود و برای نخستین بار تصحیح و انتشار می‌یابد.

بخش دوم در دو مجلد شامل وقایع سال‌های ۸۰۷ تا ۸۳۰ هجری است و از مرگ امیر تیمور آغاز می‌شود و دوران پادشاهی شاهرخ و حاکمیت وی و فرزندانش را شرح می‌دهد. این بخش قبلاً در سال ۱۳۷۲ خورشیدی چاپ شده بود.

مصحح محترم، کتاب حاضر را براساس چهار نسخه معتبر موجود در کتابخانه‌های ملی ملک (دو نسخه)، فاتح استانبول، و نسخه عکسی موجود در کتابخانه مرحوم محمد شفیع در لاهور، تصحیح و با تعلیقات مفید به شایسته‌ترین صورت ممکن منتشر ساخته‌اند. همچنین مقدمه تحقیقی مفصلی نیز در ابتدای جلد یکم آورده‌اند که مشتمل بر این بخش‌ها است:

بخش اول: معرفی مورخان نیمه اول قرن نهم هجری، شامل توضیحی درباره تألیفات نظام‌الدین شامی، حافظ ابرو، شرف‌الدین یزدی، عبدالرزاق سمرقندی، فصیحی خوافی، تاج‌السلمانی، اسفزاری، ابن عربشاه، ظهیرالدین مرعشی، معین‌الدین نطنزی، معین‌الفقراء، جعفری، محمدین حسن آملی.

بخش دوم: معرفی حافظ ابرو و ذکر تألیفات وی، از جمله مجمع‌التواریخ سلطانیه شامل چهار «ربع» که ربع چهارم آن همین زبدةالتواریخ است.

بخش سوم: سال وفات و محل دفن حافظ ابرو.

بخش چهارم: زبدةالتواریخ و نسخه‌های خطی آن.

بخش پنجم: دیدگاه‌های حافظ ابرو، شامل دیدگاه وی درباره تاریخ و فواید دانستن آن، درباره شاه، ظلم و غلو در کتابت زبدةالتواریخ.

بخش ششم: نگاهی به مطالب گوناگون زبدةالتواریخ، شامل آیین جهانداری، قتل و غارت و کشتار، گرفتن اسیر، جنگ و آداب آن، صفات پسندیده شاهرخ، دینداری شاهرخ، حضور علما و دانشمندان و همکاری آنان با حکومت، ارتباطات بین‌المللی در عصر شاهرخ، آیین جشن و سرور در آن عصر، آیین عزاداری در آن عصر، آیین شکار، اوضاع اقتصادی مردم، چگونگی شکستجه و قتل مخالفان...

بخش هفتم: ویژگی ادبی نثر زبدةالتواریخ

بخش هشتم: روش تصحیح کتاب

بخش نهم: تشکر و قدردانی.

چنان که از مباحث مطروحه در بخش ششم همین مقدمه پیداست، زبدةالتواریخ یک متن صرفاً وقایع‌نگارانه نیست بلکه از لابلای آن می‌توان تاریخ اجتماعی، اقتصادی و اعتقادی عصر حافظ ابرو را نیز دریافت. این مورخ بزرگ با تبحر و استادی خود در تاریخ‌نویسی در کنار شرح و ترسیم وقایع و رخدادهای سیاسی نظامی از به تصویر کشیدن زندگانی مردمان هم روزگار خود غفلت نورزیده و همین است که اثر او را از هر حیث درخور توجه و اعتنا کرده است.

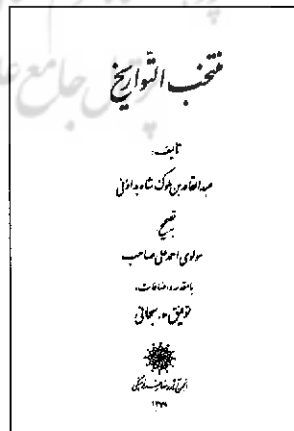
* * *

بداؤتی، عبدالقادر بن ملوکشاه: منتخب التواریخ^۵، به تصحیح مولوی احمد علی صاحب، با مقدمه و اضافات: توفیق ه. سبحانی، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۰، جلد ۲، جلد اول، ۳۹۷ ص، جلد دوم، ۳۴۴ ص.

جلد اول کتاب مشتمل است بر پیشگفتار انجمن آثار به قلم توفیق سبحانی (پنج نه)، فهرست مندرجات (یازده چهارده)، متن کتاب (ص ۳۳۵ ۱)، فهرست آیات و احادیث (ص ۳۴۰ ۳۳۷)، واژه‌نامه (ص ۳۴۸ ۳۴۱)، فهرست اعلام (ص ۳۹۷ ۳۴۹). جلد دوم کتاب مشتمل است بر مقدمه مؤلف (ص ۱ ۵)، متن کتاب (ص ۲۸۵ ۷)، فهرست آیات قرآن و احادیث و عبارات بزرگان (ص ۲۹۴ ۲۸۷)، واژه‌نامه (ص ۳۰۶ ۲۹۵)، فهرست اعلام (ص ۳۴۴ ۳۰۷).

توضیح: بداؤتی متخلص به قادری (۱۰۰۴ ۹۴۷ ق) در بداؤن هند به دنیا آمد. در جوانی به اکبرشاه پادشاه تیموری هند (۱۰۱۴ ۹۶۳ ق) پیوست و در محفل خلوت بار یافت و در آنجا با اکثر دانشمندان آن روزگار که در دربار اکبر بودند آشنا شد. به سبب عمق معلومات و ذکاوتی که داشت مورد توجه اکبر، پادشاه دانش‌پرور هند قرار گرفت و به سلک تدیمان وی پیوست.

بداؤتی به امر اکبرشاه آثار متعددی از زبان سانسکریت به فارسی ترجمه کرده است از جمله: کتاب سنگهاسن بتیسی را از زبان سانسکریت به نام خرد افزا به فارسی برگرداند. مهابهارات را به نام رزم‌نامه در ۹۹۰ ق. به فارسی ترجمه کرد. همچنین راماین را در ۹۹۲ ق. به فارسی برگرداند. تاریخ کشمیر و معجم‌البلدان یا قوت حموی را نیز به فارسی درآورد. (ج ۱، ص شش). منتخب التواریخ حاوی یک مقدمه، فواید تاریخ، سبب تألیف و روش کار و یک بخش اصلی شامل ده طبقه از سلاطین مسلمان هند است. در جلد اول تفصیل این ده طبقه آورده شده است. یعنی از سبکتکین تا چهلمین سال سلطنت اکبرشاه (۱۰۰۴ ۳۶۷ ق). ارزشمندترین بخش این کتاب، طبقه نهم و دهم آن است که مؤلف خود شاهد و ناظر حوادث آن بوده است

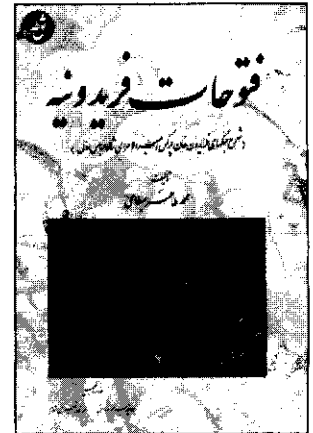
یعنی از ۹۴۷ تا ۱۰۰۴ ق. تمام مطالب جلد دوم مربوط است به زندگی و اقدامات جلال‌الدین محمدکبیر پادشاه. جلد سوم کتاب که پیش از این در سال ۱۳۷۹ منتشر شده است مشتمل است بر تذکره علما و شاعرانی که بسیاری از آنان از ایران به هند رفته و در دربار اکبر حضور داشته‌اند. از این جهت این مجلد به لحاظ تاریخ زبان فارسی در هند حائز اهمیت بسیار است. از دید استاد سبحانی «منتخب التواریخ نخستین تاریخ فارسی هند است که در آن از شیوه انتقادی استفاده شده است و از این دیدگاه، این کتاب، در تاریخ‌نویسی شبه قاره هند تأثیر فراوان داشته و تاریخ‌نویسی را در آن سرزمین غنا بخشیده و تاریخ را به راهی نو کشانده است.» (ج ۱، ص. هفت)

هر سه جلد منتخب التواریخ در نیمه دوم قرن نوزدهم به زبان انگلیسی ترجمه شده و در دهلی نو با این مشخصات منتشر شده است:

A History of India. Muntakhabu - t - Tawarikh, Selections from, Histories, by George, S. A. Ranking.

۶

بسطامی، محمدطاهر: فتوحات فریدونیه (شرح جنگ‌های فریدون خان چرکس امیرالامرای شاه عباس اول)، به تصحیح سید سعید میرمحمد صادق و محمد نادر نصیری مقدم، نشر نقطه، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۰، ۲۱۶ ص. کتاب مشتمل است بر فهرست مطالب، مقدمه مصححان (ص ۱۴-۷)، متن کتاب (ص ۱۸۵-۱۵)، فهرست‌های راهنما، ۷ مورد (ص ۲۱۴-۱۸۹)، عکس صفحه اول و آخر نسخه خطی فتوحات فریدونیه.

توضیح: کتاب حاضر شرحی است به قلم محمد طاهر فرزند حسن خادم بسطامی درباره فتوحات فریدون خان چرکس، امیرالامرای استرآباد، مازندران، بسطام، دامغان، گرایی، کیود جامه و ذرون. مؤلف چنان که در دیباچه متذکر شده به سال ۱۰۲۲ ق. پس از بازگشت از سفر زیارتی مشهد مقدس به موطن خود بسطام به حضور فریدون خان می‌رسد و مأمور تألیف این کتاب می‌گردد. (ص ۸) فریدون خان چرکس از جمله غلامان با کفایت شاه عباس بود که به تدریج در دربار او به جهت شایستگی و لیاقت به مقامات عالی رتبه نایل آمد، و با انجام

خدماتی به منصب «قورچی زاده» نایل آمد. در سال ۱۰۱۵ ق. از جانب شاه عباس مأمور سرکوب ترکمانان دشت گرگان شد. به جهت پیروزی و تصرف قلعه مبارک آباد استرآباد از جانب شاه عباس به امیرالامرای منطقه استرآباد و... نایل شد. فریدون خان تا سال مرگ خود (۱۰۳۰ ق) منصب مزبور را عهده‌دار بود. (ص ۹)

کتاب فتوحات فریدونیه در واقع تاریخ لشکرکشی‌ها، جنگ‌آوری‌ها و گزارش تدابیر و سیاست‌هایی است که فریدون خان در ایجاد اختلاف و نفاق بین سران گوکلانها به کار بسته و مؤلف این اثر وقایع مذکور را طی یک مقدمه، بیست فتح و خاتمه بیان کرده است. مؤلف در جای جای کتاب اشعاری از شعرای بزرگ با ذکر مأخذ و یا از سروده‌های خویش با ذکر عبارت «لراقمه» یا «لمورخه» آورده است که تقریباً بالغ بر ۳۴۴ بیت می‌شود. (ص ۱۲).

از دیده مصححان محترم یکی از علل اهمیت کتاب حاضر وجود مطالبی است درخصوص اوضاع نواحی شمال شرقی ایران در عهد شاه عباس اول که تاکنون در کتاب دیگری بدین شرح و تفصیل نیامده است. در این متن تاریخی همچنین به نام قبایل و طوایفی از تراکمه و ساکنان دشت قیچان اشاره شده که شاید بتوان گفت امروزه اثری از آنها بر جای نمی‌باشد. (ص ۱۳)

۷

سفرنامه پییترو دلاواله^۲، ترجمه محمود بهفروزی، نشر قطره، تهران، چاپ اول، ۱۳۸۰، ۲ جلد، ۱۸۱۲ ص.

جلد اول کتاب مشتمل است بر مقدمه مؤلف (ص ۹-۷)، مقدمه مترجم (ص ۲۶-۱۱)، متن کتاب (ص ۹۲۳-۲۹)، جلد دوم از صفحه ۹۲۷ الی ۱۷۲۸، فهرست راهنما (ص ۱۷۹۱-۱۷۳۹)، واژه‌نامه (ص ۱۸۱۲-۱۷۹۳).

توضیح: پییترو دلاواله (۱۶۵۲-۱۵۸۶ م) در رم متولد شد، در ۱۰۲۳/۱۶۱۴ ق. برای سفر به مشرق زمین عازم قسطنطنیه شد و تا سال ۱۶۱۵ در آنجا ماند. سپس رهسپار آسیای صغیر، مصر و فلسطین شد. بعد به دمشق، حلب و بغداد رفت. در ۱۰۲۶/۱۶۱۷ ق. به اتفاق همسر و چند تن از ملازمان و خدمتکاران خود عازم ایران گردید. از طریق همدان و گلپایگان به اصفهان رفت و شرح این مسافرت را طی اولین نامه خود از اصفهان که در ۱۷ مارس ۱۰۲۶/۱۶۱۷ ق. نوشته به تفصیل بیان کرده است. دلاواله مدت شش سال در ایران ماند و در این مدت همواره در میان درباریان و دربار بود. ضمن آن که مراودات تنگاتنگی با روحانیون مسیحی مقیم ایران داشت. به هنگام جنگ میان ایران و عثمانی در کانون اخبار جبهه یعنی اردبیل در کنار شاه عباس بود و هنگام عزیمت

از ایران یعنی در ۱۰۳۲/۱۶۲۳ ق. در بندر گامبرون بیرون راندن پرتغالی‌ها از مناطق اشغالیشان در جنوب را به عینه دید. ۲۰ ماه در هند ماند و سپس از طریق بندر گوازم مراجعت کرد. وی پس از ۱۲ سال دوری از وطن در نهایت به رم بازگشت. و مورد محبت پاپ هشتم قرار گرفت.

دلاواله در طول سفر به‌طور مرتب شرح ماجرای سفر خود را طی نامه‌هایی که با دوستش ماریو اسکیانو ارسال می‌کرد، می‌نوشت. وی بعد از بازگشت مجموعه مکتوبات خود را یکجا گردآورد و در کتابی که حاوی سه بخش و هر بخش مشتمل بر ۱۸ نامه می‌شد، منتشر کرد. ۱۸ نامه بخش اول مربوط به آغاز سفر تا ورود به ایران، ۱۸ نامه بخش دوم مربوط به دوره اقامت در ایران و ۱۸ نامه بخش سوم مربوط به وقایع و حوادثی است که پس از خروج از ایران تا رسیدن به رم نوشته است. گفتنی است که این سه بخش کتاب از لحاظ حجم با یکدیگر یکسان نیست چنان که ۱۸ نامه بخش دوم بیش از حجم سی و شش نامه بخش اول و سوم است. البته تعجبی نیست چون نویسنده شش سال از دوازده سال سفر خود را در ایران گذرانده بود. (ج اول، ص ۱۹).

سفرنامه دلاواله به جهت اهمیت زیادی که در شناساندن مشرق زمین خصوصاً ایران به اروپاییان داشت از همان ابتدا مورد توجه اروپاییان قرار گرفت، چنان که در همان قرن ۱۷ م. به چند زبان اروپایی ترجمه و انتشار یافت. از جمله در فرانسه دو کشیش کاتولیک مدت ده سال روی ترجمه کتاب کار کردند و ترجمه را یک بار در ۸ جلد و بار دیگر در ۴ جلد منتشر کردند. با این حال، علیرغم این که بیش از نیمی از سفرنامه مذکور مربوط به ایران عصر صفوی است و خصوصاً از خلال آن می‌توان بخشی از دوره شاه عباس را از قلم این سیاح عالم و دانشمند شناخت، تا دهه چهل شمسی اقامتی برای ترجمه آن به فارسی صورت نگرفته بود تا این که با همت شعاع‌الدین شفا، بخش اندکی از سفرنامه یعنی تنها ۴ نامه از ۱۸ نامه بخش دوم که مربوط به ایران بود ترجمه و با این مشخصات منتشر شد:

سفرنامه پیتر دلاواله (قسمت مربوط به ایران)، ترجمه از متن اصلی ایتالیایی. شعاع‌الدین شفا، نگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ۱۳۴۸، شامل پیشگفتار جوزیه توچی (ص ۱۰-۹)، مقدمه مترجم (ص ۳۴-۱۱)، متن کتاب (ص ۴۶۵-۲۵)، نقشه، فهرست اعلام (ص ۴۸۴-۴۶۷).

ترجمه حاضر که کل سفرنامه را شامل می‌شود عمدتاً از آن جهت حائز اهمیت است که نه تنها متن کامل بخش مربوط به ایران بلکه دو بخش اول و سوم که مربوط به غیر از دوران اقامت نویسنده در ایران است را نیز در اختیار خواننده فارسی زبان قرار داده است. همین امر می‌تواند موجب شناخت بهتر از وضعیت و موقعیت ایران در قیاس با کشورهای همسایه از جمله عثمانی و هند گردد. چنان که نویسنده نیز بارها به قیاس ایران با ممالک دیگر پرداخته و کراراً از وضعیت و موقعیت برتر ایران سخن گفته است.

* * *

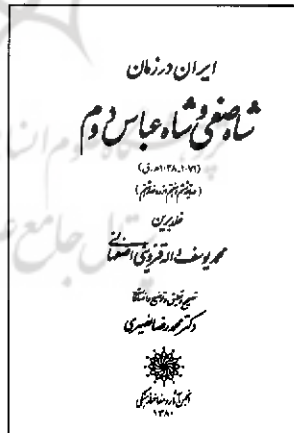
قزوینی اصفهانی، محمد یوسف (واله): ایران در زمان شاه صفی و شاه عباس دوم (۱۰۷۱-۱۰۳۸ ق) حدیقه ششم و هفتم از روضه هشتم خلد برین.^۱ به تصحیح محمد رضا نصیری، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ اول، ۱۳۸۰، سی و پنج + ۸۱۸ ص.

کتاب مشتمل است بر پیشگفتار انجمن آثار و مفاخر فرهنگی به قلم توفیق ه. سبحانی (پنج هشت)، فهرست مطالب (نه بیست)، مقدمه مصحح (بیست و یک سی و پنج)، متن کتاب (ص ۱۶۰-۱)، تعلیقات (ص ۷۱۵-۶۶۳)، لغات و اصطلاحات (۷۲۷-۷۱۶)، فهرست آیات و احادیث و امثال (ص ۷۳۱-۷۲۸)، فهرست اشعار و مصراعها (ص ۷۳۶-۷۳۲)، فهرست اشخاص و جای‌ها (ص ۷۹۵-۷۳۷)، کتابنامه (ص ۸۰۱-۷۹۶)، پانزده تصویر از نسخه‌های مختلف کتاب، تصاویر سلطان مراد چهارم و سلطان ابراهیم عثمانی.

توضیح: میرزا محمد یوسف فرزند میرزا حسین خان قزوینی و برادر محمد طاهر وحید قزوینی (مؤلف عباسنامه) ظاهراً در ۹۸۸ قمری به دنیا آمد. وی نیز همانند پدر و برادرانش در دستگاه دیوانی صاحب شغل و مقام بود. چنان که پس از کسب مهارت در ادب و ترسل وارد دفترخانه همایون شده و به تدریج مدارج ترقی را پیمود و به مناصب بالا دست یافت. وی در زمان شاه عباس دوم (سلطنت: ۱۰۷۷-۱۰۵۳ ق) نگارش ارقام و مناشیر را به عهده گرفت و در سال ۱۰۶۶ ق. به وزارت توپخانه دست یافت و تا زمان شاه سلیمان (سلطنت: ۱۱۰۵-۱۰۷۷ ق.) در این مقام بود. میرزا محمد یوسف علاوه بر تبحر در علوم متداول زمانه در شعر و شاعری نیز مهارت داشت و در شعر «واله» تخلص می‌کرد. (ص بیست و شش)

محمد یوسف خلد برین را در زمان حکومت شاه سلیمان به سال ۱۰۷۸ ق. نگاشته و در نگارش اثر حجیم خود از منابعی چون صفوة الصفا، حبیب السیر، احسن‌التواریخ، فتوحات امینی، عالم‌آرای عباسی، ذیل عالم‌آرای عباسی و عباس نامه سود جسته است. (ص بیست و هفت)

خلد برین یکی از آثار حجیم و مهم و از منابع دست اول تاریخ عصر صفوی است که به شیوه تاریخ‌های عمومی از آغاز خلقت تا عصر مؤلف در هشت «روضه» و یک «خانمه» به نگارش درآمده است، روضه یکم (در تاریخ پیامبران و پادشاهان

پیش از اسلام) تا روضه پنجم (در تاریخ چنگیزخان مغول و خاندان او) از اهمیت چندانی برخوردار نیست زیرا عموماً رونویسی و برگرفته از منابع پیشین است اما از روضه ششم تا هشتم که شامل تاریخ تیموریان و ترکمانان و صفویان تا روزگار پادشاهی شاه سلیمان صفوی است، واجد اهمیت بسیار است. تاکنون قسمت‌هایی از روضه‌های یاد شده چاپ شده است. (برای اطلاع از آن‌ها مراجعه کنید به کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، شماره ۴۹)

کتاب حاضر در واقع تصحیح آخرین بخش‌های خلد برین (حدیقه ششم و هفتم از روضه هشتم) است که به تاریخ ایران در زمان شاه صفی و شاه عباس دوم (۱۰۷۱-۱۰۳۸ ق) اختصاص دارد. اگر چه مؤلف در تألیف این اثر از دو کتاب ارزنده ذیل عالم آرای عباسی و عباسنامه بیشترین بهره را برده است اما با این حال در جای جای کتاب به مطالبی که حاکی از دیده‌ها و شنیده‌های خود مؤلف است برمی‌خوریم. چنان که ابوالحسن قزوینی صاحب کتاب فوایدالصفویه در برتری خلدبرین بر عباسنامه نوشته است: «وقایع ایام آن حضرت را مفصلاً میرزا طاهر وحید نیز به رشته تحریر کشیده، مؤلف تاریخ خلد برین زیاده از وحید نوشته است» (ص بیست و هفت).

مصحح محترم برای تصحیح این اثر از سه نسخه خطی متعلق به کتابخانه ملک (به عنوان اصل) و کتابخانه شخصی دکتر اصغر مهدوی و کتابخانه موزه بریتانیا بهره برده است. کتاب از جایی نفیس و مطلوب برخوردار است با این حال در فهرست اعلام اشتباهات فاحشی دیده می‌شود، محض نمونه در نمایه جای‌ها به لغت «شهریار» برمی‌خوریم در حالی که در متن کتاب این واژه حتی در یک مورد به عنوان اسم مکان نیامده بلکه به معنی پادشاه و فرمانروا آمده است. (ص ۷۷۱).

* * *

۹

راقم سمرقندی، میر سید شریف: تاریخ راقم، به کوشش منوچهر ستوده، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، تهران، چاپ اول ۱۳۸۰، هشت + ۲۳۶ ص.

کتاب مشتمل است بر مقدمه کوشنده (یک هشت)، متن کتاب (ص ۲۰۴-۲۱۵)، و فیات و سایر سوانح و اتفاقات به ترتیب سنوات هجری قمری (ص ۲۱۵-۲۰۵)، فهرست اعلام (ص ۲۳۶-۲۱۷).

توضیح: راقم سمرقندی از رجال علم و دانش و از علوم و فنون زمان خود مطلع و آگاه بوده است. او اهل قلم بوده و در نظم و نثر توانا و فکری رسا داشته است. چنان که دو سوم اشعار کتاب حاضر سروده خود وی است. (ص. دو) گاهی راقم ماده تاریخ نیز می‌ساخته، چنان که در مقدمه گوید: «و این نوع تاریخ را «تاریخ تام» گویند و این نزد فضلا بسی مستحسن است چنان که راقم این سواد در بعضی از تاریخات وفات و غیره گفته» (ص ۱) مؤلف چون در سرودن شعر توانا بوده در ضبط و ثبت تاریخ وقایع و نیز در ذکر و فیات اغلب ماده تاریخ ساخته است، افزون بر آن ماده تاریخ‌های شاعران و دیگر را نیز نقل کرده است.

مؤلف در دو جا به تاریخ تألیف این اثر اشاره کرده است. یکی از سال ۱۱۰۸ و دیگر از سال ۱۱۲۰ قمری یاد کرده است. از دید کوشنده محترم «تاریخ ختم کتابت این اثر نباید بالغ بر ۱۱۲۵ قمری باشد.» (ص. دو)

کتاب حاوی وقایع تاریخ از ۷۳۶ (یعنی مرگ سلطان ابوسعید آخرین پادشاه ایلخانی) تا سال ۱۰۵۴ قمری است. مؤلف در همان آغاز کتاب در اشاره صریح به از بین رفتن مرکزیت حکومت و چیرگی نظام ملوک‌الطوایفی در بعد از مرگ ابوسعید چنین سروده است: چو بگذشت سلطان دین بوسعید

جهان با ملوک طوایف رسید

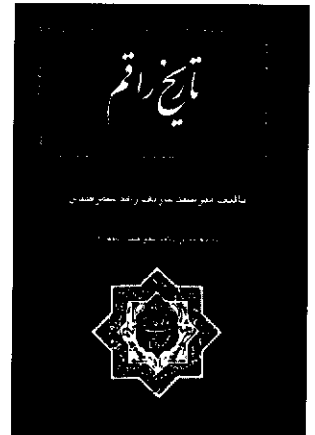
... در ایران و توران خللها فتاد

زهر گوشه سر کرد طوفان عاد... (ص ۳)

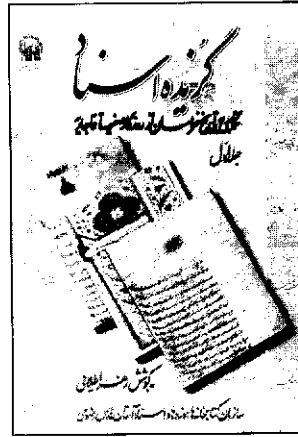
از آن جا که مؤلف خود اهل سمرقند بوده عمده مطالب کتاب را به ذکر وقایع مشهور تاریخی و مخصوصاً فیات مشاهیر بالخصوص مشاهیر خراسان و به نحو خصوصی فیات مشاهیر و وقایع ماورالنهر و بخارا و سمرقند و آن نواحی اختصاص داده است. علامه قزوینی در ذکر فواید این کتاب نوشته است: چون راقم اهل سمرقند بوده، اثر او «برای اطلاع از تاریخ صحیح اغلب وقایع تاریخی شیبانی‌های ماورالنهر و روابط صلح و جنگ آنان با تیموریه و صفویه فی الواقع در باب خود عظیم‌النظیر است و اطلاعاتی که در این مواضع یافت می‌شود در هیچ یک از مأخذ دیگر به دست نمی‌توان آورد.» (ص. یک) چنان که پیداست اثر حاضر منبع مهمی است برای آگاهی از سوانح و حوادث بخشی از تاریخ شمال شرق ایران زمین، خصوصاً خراسان بزرگ و ورارود (ماورالنهر) و خوارزم، از مرگ سلطان ابو سعید ایلخان (۷۳۶ ق) تا اواسط سلطنت شاه سلطان حسین صفوی (سلطنت: ۱۱۴۵-۱۱۰۶ ق)

کوشنده محترم برای تصحیح این اثر از چند نسخه خطی استفاده کرده‌اند از جمله نسخه کتابخانه عینی (شهر دوشنبه) نسخه کتابخانه مجلس، نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران و... همچنین در پایان مقدمه مشخصات شماری از نسخه‌های خطی و چاپ سنگی این اثر را شناسانده‌اند.

* * *

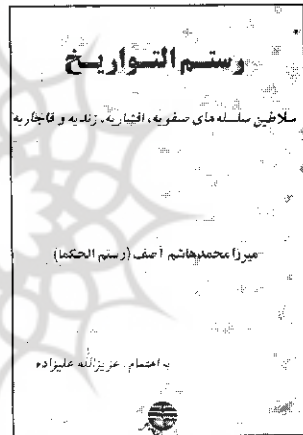

گزیده اسناد (نگاهی به تاریخ خراسان از روزگار صفویه تا قاجاریه)، به کوشش زهرا طلایی، آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۸۰، ۱۵۶ ص.
 کتاب مشتمل است بر فهرست موضوعی اسناد (ص ۱۷ ۷)، مقدمه کوشنده (ص ۲۳ ۱۹)، متن کتاب (ص ۱۲۱ ۲۵)، نمایه (ص ۱۳۴ ۱۲۴)، تصاویر اسناد (ص ۱۵۶ ۱۳۷)

توضیح: کتاب حاضر شامل ۷۳ سند است. نخستین سند، فرمانی است از شاه عباس درخصوص رسیدگی به شکایات اهالی قائن دربارہ دخل و تصرف کلانتر آن جا در متوجهات رعیتی و آخرین سند، رقمی است از عین الدوله خطاب به شوکت‌الملک و اظهار رضایت از عملکرد او در حفظ نظم قاینات. چنان که از همین دو سند پیداست اسناد مجموعه حاضر عمدتاً مربوط به مسائل منطقه خراسان و به ویژه منطقه قاینات است. هفت سند مربوط به اختلافات حکام محلی منطقه قاین و تلاش دولتمردان برای رفع آن و هشت سند به مسائل اقتصادی منطقه و دخالت مالیات‌گیران مربوط می‌شود. در اسناد دیگر نیز به مطالبی از این دست می‌توان برخورد: واگذاری حکومت مناطق محلی و انتصابات، مسائل نظامی، نفوذ روس، فرمان‌های خصوصی مبنی بر اعطاء خلعت و اظهار رضایت از نحوه عملکرد افراد.
 کتاب حاضر علیرغم گستردگی زمانی، بعضاً حاوی اسناد ارزشمند و مفید است.

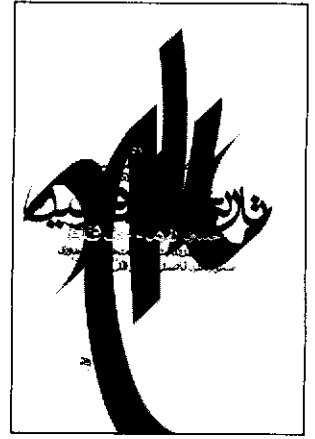
رستم‌الحکما، محمدهاشم: رستم‌التواریخ، به کوشش عزیزالله علیزاده، انتشارات فردوس، تهران، ۱۳۸۰، ۴۷۵ ص.
 کتاب مشتمل است بر فهرست مطالب (ص ۷ ۵)، مقدمه کوشنده (ص ۱۵ ۸)، متن کتاب (ص ۴۲۹ ۱۶). فهرست‌های راهنما (ص ۴۷۵ ۴۳۲).

توضیح: محمد هاشم متخلص به آصف و ملقب به رستم‌الحکماء از نویسندگان و شعرای قرن سیزدهم هجری است. وی علاوه بر این کتاب آثار متعدد دیگری نیز دارد که بعضاً هنوز به صورت خطی باقی مانده است. او چنان که خود می‌گوید از سال ۱۱۹۳ ق. شروع به تألیف این اثر پرداخته و تا سال ۱۱۹۹ ق. آن را خاتمه داده است. کتاب حاوی حوادث و رویدادهای تاریخ ایران از ایام سلطنت شاه سلطان حسین صفوی تا اواسط سلطنت فتحعلی شاه قاجار است.
 کوشنده کتاب در مقدمه خود هیچ اشاره‌ای به نحوه «اهتمام» خود در چاپ اثر حاضر نکرده است. حتی بدین نکته که کتاب حاضر سال‌ها قبل توسط زنده یاد مرحوم محمد مشیری به نحوی منقح و مطلوب و به طرز عالمانه تصحیح و تحشیه شده نیز نکرده است. در همین جا باید اشاره کرد که مرحوم مشیری برای به دست آوردن کپی نسخه خطی رستم‌التواریخ که در دانشگاه توبینگن (Tubingen) نگهداری می‌شود مشقت فراوان برده تا در نهایت توانسته با تصحیح آن این اثر ارزشمند را احیاء کند در حالی که چاپ‌کننده حاضر علیرغم استفاده دگری از آن نکرده است. البته این عمل ناپسند او از نقد و اعتراض اهل تحقیق دور نمانده است. کما اینکه آقای ایرج بهرامی با نوشتاری تحت عنوان «بلبشوی چاپ کتاب و پدیده کتاب‌سازی» (نشریه کتاب هفته، شماره ۶، ۹ مرداد ۸۰) به این اقدام ضد علمی ضد فرهنگی اعتراض کرده است.
 در اینجا مشخصات چاپ رستم‌التواریخ به تصحیح مرحوم مشیری را نیز می‌آوریم: مقدمه مصحح (ص ۷ ۳)، فهرست مطالب (ص ۸)، چند تصویر از صفحات نسخه خطی، متن کتاب (ص ۴۷۶ ۱۱)، توضیحات و تعلیقات مصحح (ص ۴۸۳ ۴۷۹)، فهرست اعلام (ص ۵۵۲ ۴۸۷).

مرحوم مشیری درخصوص اهمیت این کتاب می‌نویسد: «این کتاب صرفنظر از شمول حقایق تاریخی از قبیل حوادث دوران سلطنت شاه سلطان حسین و انقراض سلسله صفوی و هجوم افاغنه و سلطنت محمود و اشرف و ظهور نادرشاه و دوران پادشاهی کریم خان زند و اخلاف وی و هرج و مرج ملوک الطوائفی و جنگ‌های فتحعلی‌خان قاجار و محمدحسین خان قاجار و ظهور آقا محمدخان و تشکیل سلسله قاجاریه و سلطنت فتحعلی شاه و غیره، مشتمل بر افادات بسیاری از وضع اجتماعی و اخلاقی مردم آن روزگار است که اطلاعات ارزنده و جالبی از فساد امرای درباری و روحانیون و تبهکاری وزراء و حکام و طبقه ممتاز و ستم‌های افغانان اشغالگر، بدست می‌دهد و نیز متضمن اطلاعات گران‌بهای است درباره حرفه‌ها و مشاغل و نام علما و حکما و خطاطان، هنرمندان و اطباء و پهلوانان و باشیان و عیاران و مکاران و لولیان و نیز درباره مالیات و خراج شهرها و ولایات و نرخ بسیاری از کالاها و القاب شهرها و غیره که از جهت مطالعات تاریخ اجتماعی آن دوره بسیار مفید می‌باشد.» (ص ۴ و ۳).

خاوری شیرازی، فضل‌الدین عبدالنبی: تاریخ ذوالقرنین، به تصحیح ناصر افشارفر، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی: سازمان چاپ و انتشارات: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۰، ج ۲.
 دو جلد کتاب حاوی این مطالب است: جلد اول: نامه خاقان، شامل سخن رئیس کتابخانه مجلس، فهرست مطالب (ص نه بیست و نه)، مقدمه مصحح (ص سی و شش)، متن کتاب (ص ۶۳۳)، ترجمه انگلیسی سخن رئیس کتابخانه.

جلد دوم: رساله خاقانیه، شامل فهرست مطالب (ص پنج دوازده)، متن کتاب (ص ۱۱۶۵ تا ۶۳۹)، فهرست‌های راهنما، شامل شش مورد (ص ۱۲۴۵ تا ۱۱۶۹)، منابع و مأخذ (ص ۱۲۴۸ تا ۱۲۴۷).

توضیح: میرزا فضل‌الله متخلص به خاوری (۱۲۶۶ تا ۱۱۹۰ ق) در شیراز متولد شد. در ابتدا ندیم مخصوص حسین علی میرزا فرمانفرما بود و بعد به تهران رفته به خدمت صدراعظم وقت، میرزا محمد شفیع مازندرانی، درآمد.

خاوری بعد از درگذشت میرزا شفیع به خدمت وزارت دو تن از شاهزادگان قاجاری درآمد، اما به جهت عدم رضایت خاطر از خدمت بدیشان با لطف و نظر فتحعلی شاه به خدمت او درآمده و در اکثر اوقات به تحریر ملفوفه فرامین خاصه مشغول بوده و روز به روز شأن و منزلت بیشتری می‌یافته است. (ص ۷).

جلد اول کتاب با ذکر شمهای از اوضاع مملکت، سلطنت ایران و ذکر نسب ایل قاجار شروع شده و سپس حوادث و وقایع مربوط به سال‌های ۱۲۱۲ تا ۱۲۴۲ ق. به تفصیل آورده است. مؤلف در جلد دوم حوادث سال ۱۱۴۲ تا ۱۲۵۰ قمری را دنبال می‌کند. در انتهای جلد دوم بخشی تحت عنوان «خاتمه روزنامه‌چه همایون» آمده است. در این بخش، مؤلف به بیان صفات فتحعلی شاه و ذکر اولاد ذکور و اناث وی و همچنین همسران و مطربان دربار وی و نبیره‌های ذکور و اناث به اضافه شرح حال برادر و بنی‌اعمام وی پرداخته است.

مصحح محترم با فصل‌بندی و بخش‌بندی محتوای مطالب کتاب، دسترسی به مطالب مورد نظر را سهل و آسان ساخته است. عناوین فصل‌های جلد اول و دوم کتاب که از مصحح است از این قرار است:
 فصل نخست: اوضاع ایران تا پیش از سلطنت فتحعلی شاه قاجار (۵ بخش).
 فصل دوم: به تخت نشستن فتحعلی شاه قاجار و تسلط بر ایران (۶ بخش).
 فصل سوم: جنگ‌های ایران و روسیه (۱۰ بخش).
 فصل چهارم: نخستین شکست فتحعلی شاه از روسیه و پیامدهای آن (۱۳ بخش).

جلد دوم: شامل فصل اول: جنگ‌های دوم ایران و روس و پیامدهای آن (۳ بخش).
 فصل دوم: سفر فتحعلی شاه به عراق و فارس و انتظام امور (۲ بخش).
 فصل سوم: جنگ‌های داخلی و درگذشت عباس میرزا (۵ بخش).
 فصل چهارم: آخرین سفر فتحعلی شاه و پایان کار او (۲ بخش).
 فصل پنجم: به تخت نشستن محمدشاه (۲ بخش).

خاتمه روزنامه‌چه همایون

از مقدمه‌ای که خاوری شیرازی بر کتابش نوشته چنین برمی‌آید که او در زمره نخستین ادیبان مورخ اوائل سده سیزدهم هجری قمری بوده که تلاش داشته تا سبک سنتی تاریخ‌نویسی فاصله بگیرد. وی می‌نویسد: «منظور از وقایع‌نگاری، اطلاع خاصه و عامه از اوضاع مملکت است، نه مقصود انشاءپردازی و اظهار فضیلت، تاریخ دولت باید مختصر و با سلاست و پرمفعت باشد، نه مطول و پربلاغت و بی‌خاصیت، تاریخ‌نگار را هم لازم است که راست‌گفتاری پیشه کند و از نگارش اقوال کاذبه اندیشه. نه وقایعی از دولت را سهل شمارد و کان‌لم یکن انگارد، نه تطویلات لااطائل که مورث کنورت و ملامت دل است بر صفحه نگارد و وقایع نگاری را مایه جلب نفع سازد و به تعریفی که درخور پایه هر کس نیست، تپردازد. فرشته را دیو نخواند و دیو را فرشته نداند. اغراض نفسانی را، که لازم ذات حیوانی است، به کنار بگذارد و به راست‌گفتاری و درست‌نگاری قلم بردارد.» (ج ۱، ص ۷) این اصول و معیارها به تعبیر دکتر فریدون آدمیت بسیار ارزنده است اما متأسفانه مؤلف خودش تابع معیاری که بیان کرده، نیست لاقلاً عذرش خواسته است چه یک میرزا بنویس درباری بیش نبود و دانش غربی هنوز چندان راهی به ایران نیافته بود. و به هر حال از سخنش چنین نتیجه می‌گیریم که همان ادیبان و منشیان نیز از شیوه تاریخ‌نگاری قدیم خسته و بیزار گردیده بودند. (ر. ک: آدمیت: اندیشه‌های میرزا آقا خان کرمانی، انتشارات پیام، تهران، ۱۳۵۷، ص ۱۵۵)

گفتنی است که مصحح چنان که خود در پایان مقدمه کتاب تصریح داشته، برای تصحیح کتاب حاضر از سه نسخه خطی موجود در کتابخانه ملی، ملک و مجلس (به عنوان اصل) بهره برده است. (ص سی و شش).

سعدآبادی، میرزا مصطفی: محمد قولوخان افشار ارومی در تشکیل دولت فدرال ملی، [به کوشش] علی خوشنویس، انتشارات آذر کهن، تهران، چاپ اول، ۱۳۸۰، XIX + ۴۱۰ ص.

کتاب مشتمل است بر سخن ناشر، فهرست مطالب (ص ۶ ده صفحه)، تقریظ امیرگونه خان افشار، تهشیم علیخان افشار اول، پیش گفتار ارسلان خوشنویس (۱-۱۷۷۱) ص ۱۸، نقشه قلعه ارومی، متن کتاب (ص ۴۲۰-۲۰)، افشار کوشنده کتاب با عنوان «حماسه‌ی آذربایجان»، فهرست اعلام و یک برگ نقشه از موقعیت جنگ سپهسالار محمد قولوخان با فتحعلی شاه.

توضیح: کتاب حاضر نوشته میرزا مصطفی سعدآبادی (تولد: ۱۱۷۲ ق) متشی و مستوفی دولت افشاریان ارومی (ارومیه) در دوره محمد قولوخانی است که در دوران مستوفی‌گری خود نگاشته است. گفتنی است که محمد قولوخان از بزرگان ایل افشار بوده که در اواخر حکومت زندیه و در زمان تشمت سیاسی و ضعف حکومت مرکزی ایران در سال ۱۲۹۷ ق. با تشکیل مجمعی سه روزه با شرکت والیان، حکام و قوانین

سندج، مراغه، ساوجبلاغ مکری، اشنو، لایجان، خوی، سلماس، تبریز، اردبیل، سراب، قره‌چهداغ و با حضور صادق خان از ایلات شقاقی و شاهسون، تلاش کرد منشور از قبل تهیه شده تشکیل دولت افشاریان ارومی را به تصویب برساند و خود در رأس این دولت قرار گیرد. (ص ۴۸-۴۷). وی در سال ۱۲۰۵ ق. که آقا محمد خان قاجار بخش عمده ایران را به تصرف درآورد و برای مطیع کردن خوانین آذربایجان رهسپار آن مناطق گردید، پس از کشمکش فراوان، سرانجام اظهار اطاعت نمود و در جنگ‌های متعدد آقامحمدخان از جمله در قفقاز بطور جدی شرکت کرد و پیروزی‌هایی بدست آورد. (ر. ک: حرکت محمد قولوخان سردار به جانب شوشای قره باغ، ص ۱۱۸؛ جواد خان گنجه‌ای و پیوستن وی به سپاه یورد محمد قولوخانی، ص ۱۲۵، محمد قولوخان و فتح تفریس مرکز حکمرانی گرجستان، ص ۱۲۸؛ نطق تاریخی سردار کل محمد قولوخان در انجمن پل خدای آفرین، ص ۱۳۹؛ دومین لشکرکشی آغا محمد خان به آذربایجان و نقش محمد قولوخان سردار کل، ص ۱۷۰ و... علی‌رغم وفاداری وی به آغا محمدخان، در جریان توطئه قتل او در مورد سوءظن قرار گرفت اما با شفاعت برخی بخشیده شد و مجدداً به حکومت ارومیه منصوب گردید. پس از آن در سال ۱۲۱۱ ق. محمد قولوخان افشار نیز مانند عده‌ای دیگر از حکام محلی و سران قبایل به جمع مخالفان دولت مرکزی پیوست و به تحریک صادق خان شقاقی، رئیس ایل شاهسون و حاکم سراب و گرمرو و جعفر قلی خان دنبلی مشهور به باتمانقلیچ حاکم خوی و تبریز و سلماس و ابراهیم خلیل خان پیر جوانشیر قراباغ شوشا، حاکم قراباغ علیه فتحعلی شاه قیام نمود. لیکن کاری از پیش نبرد و پس از مدت کوتاهی دستگیر و روانه تهران گردید و برادرزاده‌اش حسینقلی خان که با وی دشمنی داشت و هواخواه دولت مرکزی بود به حکومت ارومیه منصوب شد.

چنان که پیداست کتاب حاضر شرح مفصل تکاپوهای سیاسی و نظامی محمد قولوخان افشار ارومی از پیش از تشکیل حکومت در ارومیه تا پس از برچیده شدن بساط حکومت او در آنجاست با این همه اثر حاضر به عنوان منبع دست یکم برای آگاهی از مسائلی از این دست نیز مفید است: شناخت تاریخ محلی یک بخش مهم از ایران در دوران زوال زندیان و برآمدن و تثبیت قاجاران، شناخت کشمکش‌های نظامی خوانین و بزرگان ایلات و عشایر شمال غرب کشور، آگاهی از چگونگی بسط قدرت مرکزی و حذف قدرتهای محلی در ایران اوائل دوره فتحعلی شاه، آگاهی از تاریخ آذربایجان و قفقاز و خصوصاً ارومیه در یک دوره ۱۶ ساله از ۱۱۹۷ تا ۱۲۱۳ قمری.

مؤلف کتاب به جهت علاقه و ارادتی که به «دولت باعظمت عصر محمد قولوخانی» (ص ۲۰) داشته تلاش ورزیده تا با نوشتن «تذکره‌ای در خور شأن» (ص ۲۰) به ذکر وقایع دوران «قائد اعظم» خود یعنی محمد قولوخان افشار ارومی بپردازد. این کتاب ارزش آن را دارد که یک بار دیگر توسط اهل فنی که بر تاریخ ده پانزده ساله نخست شکل‌گیری دولت قاجارها اشراف داشته باشد، مطابق معیارهای متن شناختی امروزی بار دیگر به گونه‌ای منقح و مطلوب انتشار یابد.

* * *

قاضی، محمد شریف بن مصطفی: زبدة التواریخ سندنجهی در تاریخ کردستان، به کوشش محمد رئوف توکلی، انتشارات توکلی، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹، ۱۰۳ ص.

کتاب مشتمل است بر فهرست مطالب (ص ۶-۳)، مقدمه کوشنده (ص ۹-۷)، دو برگ تصویر نسخه خطی، متن کتاب (ص ۸۹-۱۳)، منابع مورد استفاده در تصحیح (ص ۹۰)، فهرست اعلام (ص ۱۰۲-۹۳).

توضیح: اثر حاضر کتابی است در تاریخ عمومی ایران و اسلام که در سال ۱۲۱۵ قمری تألیف آن به پایان رسیده است. نسخه خطی کتاب که در کتابخانه دانشگاه کمبریج نگهداری می‌شود دارای ۵۰۳ صفحه و دوازده فصل است. فصل یازدهم آن که تقریباً یک سوم کتاب را شامل می‌شود به تاریخ کردستان (اردلان) اختصاص دارد. کتاب حاضر، تصحیح همین فصل است.

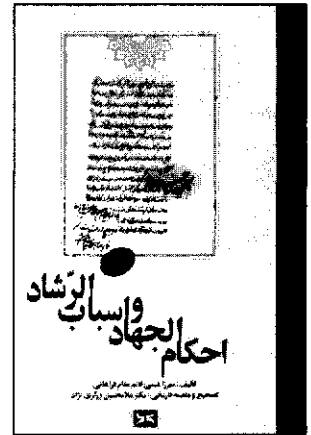
گفتنی است که مؤلفان دیگری که در دوره قاجاریه، بعد از نویسنده این کتاب همت به نگارش تاریخ کردستان کرده‌اند به طور مستقیم و یا غیرمستقیم از این اثر بهره برده‌اند. از جمله مستوره در تاریخ اردلان، علی‌اکبر وقایع نگار در حدیقه ناصریه، میرزا شکرالله در تحفه ناصریه و آیت‌الله محمد مردوخ در تاریخ کرد و کردستان. (ص ۹) بنابراین اثر حاضر را می‌توان علیرغم حجم کم آن به عنوان یک تاریخ محلی معتبر در تاریخ کردستان که در اوائل دوره فتحعلی شاه به نگارش درآمده است، به شمار آورد.

۱۵

قائم مقام فراهانی، میرزا عیسی: احکام الجهاد و اسباب الرشاد، تصحیح غلامحسین زرگری نژاد، انتشارات بقعه، تهران، چاپ اول، ۱۳۸۰، ۴۳۴ ص.

کتاب مشتمل است بر فهرست مندرجات (ص ۶-۵)، مقدمه مصحح (ص ۹-۹)، متن کتاب (ص ۳۸۴-۹۳)، اختلاف نسخه‌ها (ص ۳۹۵-۳۸۶)، فهرست‌های راهنما (ص ۴۲۸-۳۹۸)، منابع و مأخذ تصحیح (ص ۴۳۴-۴۲۹).

توضیح: چنان که از برخی منابع تاریخی دوره فتحعلی شاه نظیر مآثر السلطانیه برمی‌آید تقریباً از اواسط دوره اول (۱۲۲۳ ق) جنگ‌های ایران و روس، فتحعلی شاه و عباس میرزا که ضعف و استیصال دربار قاجار را در دفاع از کشور به عینه می‌دیدند در این اندیشه برآمدند که به استعداد از علما برخیزند تا شاید با صدور فتاوی جهاد از سوی آنها، احاد مردم برای شرکت در جنگ ترغیب و تشویق شوند. بنابر چنین ضرورتی بود که دو تن از علما (ملا محمد باقر سلماسی و صدرالدین تبریزی) از سوی عباس میرزا (متوفی ۱۲۴۹ ق) و میرزا بزرگ قائم مقام فراهانی (متوفی ۱۲۲۷ ق) برای دریافت فتاوی جهادیه فقها و مراجع به سوی آنها مأموریت یافتند. حاصل

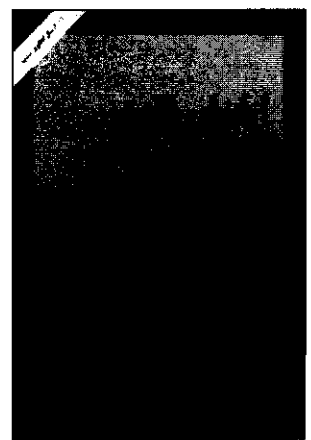
این مأموریت صدور احکام و فتاوی جهادیه از سوی علمای بزرگی نظیر میرزای قمی، کاشف الغطاء و... بود. میرزا بزرگ بعد از دریافت جهادیه‌های علما علاوه بر تنظیم و تدوین «به راستی دست به تألیفی جدید زد» (ص ۸۵-۱۱۲) و اثری در یک دیباچه و هشت باب و فصول متعدد با عنوان «احکام الجهاد و اسباب الرشاد» پدید آورد که به رساله جهادیه کبیر مرسوم شد. از دید مصحح محترم کتاب: «احکام الجهاد و اسباب الرشاد دستور کتابت‌های مکرر نیافت تا از این طریق در میان خواص و عوام انتشار یابد. با این حال به گفته عبدالرزاق دنبلی، میرزا بزرگ بنا به درخواست سرتیپان و سرهنگان به ترتیب رساله‌ای دیگر پرداخت و «چون این رساله در نهایت اختصار بود، پسندیده طبع مختلف و آراء متفاوت آمد و از روی آن نسخ دیگر در قلم آمد.» (ص ۸۴) این رساله در واقع همان رساله جهادیه صغیر است که نخستین بار در سال ۱۲۳۴ ق. در تبریز به صورت چاپ سنگی منتشر شد و بار دیگر به مناسبت دویستمین سال ولادت قائم مقام، با مقدمه جهانگیر قائم مقامی در ۷۸ صفحه و قطع کوچک در تهران انتشار یافت. علاوه بر این دو جهادیه کبیر و صغیر، متن خلاصه شده دیگری از احکام الجهاد در دست است که خلاصه تراز جهادیه کبیر ولی مطول‌تر از جهادیه صغیر است، و این همان رساله‌ای است که به جهادیه وسطی مرسوم است. (ص ۸۴) گفتنی است که کتاب حاضر بر مبنای دو نسخه خطی موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی (به عنوان نسخه اصل) و نسخه آستان قدس رضوی تصحیح شده است. در این تصحیح علاوه بر دو نسخه مذکور، از نسخه تلخیص شده جهادیه کبیر که موسوم به جهادیه وسطی است نیز استفاده شده و در نهایت کتاب با تصحیحی منقح و مطلوب همراه با مقدمه‌های مفصل و یادداشت‌ها و توضیحات مفید و فهرست‌های راهنمای متعدد منتشر شده است.

۱۶

لنکرانی، میرزا احمد: اخبار نامه: تاریخ خانان تالش در زمان جنگ‌های روسیه علیه ایران، به کوشش علی عبدلی، انتشارات وزارت امور خارجه، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۰، ۲۵۶ ص.

کتاب مشتمل است بر فهرست مطالبه دیباچه و پیشگفتار (ص ۱۲-۵)، مقدمه مترجم آذری علی حسین‌زاده (ص ۲۰-۱۳)، دو برگ تصویر نسخه خطی، متن کتاب (ص ۲۲۶-۲۳۳)، شرح اعلام جغرافیایی (ص ۲۴۱-۲۲۷)، فهرست اعلام (ص ۲۵۶-۲۴۳).

توضیح: نویسنده اثر حاضر فرزند میرزا خداوردی، منشی و وزیر میرمصطفی خان و میرحسن خان، خوانین ولایت تالش در دوران جنگ‌های ایران و روسیه بود. او تمام سال‌های جنگ را درک کرده و به لحاظ موقعیت شغلی و خانوادگی‌اش در مرکز وقایع قرار داشته، لذا آنچه را که نوشته و یا نام اخبار نامه از خود به یادگار گذاشته، مبتنی بر مشاهدات او و خاطرات پدرش میرزا خداوردی است. (ص ۱۰) اخبار نامه در سال‌های ۱۸۸۲ و ۱۸۸۳ میلادی (۱۳۰۰-۱۲۹۹ ق) به خط و زبان فارسی نوشته شده و نسخه‌ی اصلی و منحصر به فرد آن در کتابخانه انستیتوی تاریخ آکادمی علوم جمهوری آذربایجان نگهداری می‌شود. این کتاب دوبار در سال‌های ۱۹۵۵ و ۱۹۷۵ میلادی به زبان ترکی آذری ترجمه شده و در شمارگان اندک انتشار یافته است. اخبار نامه از وجوه متعدد حائز اهمیت است. از جمله:

کتابخانه ملی ایران
کتابخانه مرکزی
کتابخانه تخصصی تاریخ و جغرافیا
کتابخانه تخصصی زبان و ادبیات فارسی
کتابخانه تخصصی علوم انسانی
کتابخانه تخصصی علوم پزشکی
کتابخانه تخصصی علوم ریاضی و فیزیک
کتابخانه تخصصی علوم اجتماعی
کتابخانه تخصصی علوم حقوقی
کتابخانه تخصصی علوم هنر و معماری
کتابخانه تخصصی علوم ورزشی
کتابخانه تخصصی علوم دامپزشکی
کتابخانه تخصصی علوم باغبانی
کتابخانه تخصصی علوم شیوه‌های زندگی
کتابخانه تخصصی علوم صنایع و مهندسی
کتابخانه تخصصی علوم کشاورزی
کتابخانه تخصصی علوم منابع طبیعی
کتابخانه تخصصی علوم محیط زیست
کتابخانه تخصصی علوم بهداشتی
کتابخانه تخصصی علوم دارویی
کتابخانه تخصصی علوم دامی
کتابخانه تخصصی علوم طیور
کتابخانه تخصصی علوم شیوه‌های زندگی
کتابخانه تخصصی علوم صنایع و مهندسی
کتابخانه تخصصی علوم کشاورزی
کتابخانه تخصصی علوم منابع طبیعی
کتابخانه تخصصی علوم محیط زیست
کتابخانه تخصصی علوم بهداشتی
کتابخانه تخصصی علوم دارویی
کتابخانه تخصصی علوم دامی
کتابخانه تخصصی علوم طیور

- ۱ دربردارنده حوادث سیاسی و اجتماعی منطقه تالش در یک دوره ۶۰ ساله یعنی از ۱۷۸۰ م (۱۱۹۴ ق) تا ۱۸۴۰ م (۱۲۵۶ ق) است.
- ۲ راجع به دومین جنگ ایران و روسیه مطالبی دارد که در کمتر منبع مشابه آن می‌توان یافت.
- ۳ درخصوص روابط ایران و روسیه حاوی اطلاعات تازه و موثق است.
- ۴ راجع به خوانین قفقاز و به ویژه نوع رابطه آنها با دولت‌های ایران و روسیه دارای مطالب درخور توجهی است.
- ۵ در این اثر از امکان جغرافیایی متعددی نظیر قریه‌ها و راه‌ها، به فراوانی یاد شده که بعدها نام و حدود برخی از آنها تغییر یافته است. در مجموع کتاب حاضر به لحاظ اشمال بر اطلاعات و آگاهی‌های تاریخی فوق‌العاده کم نظیر و مهم، به عنوان منبعی دست یکم برای آگاهی از تاریخ دوره اول قاجاریه، تاریخ روابط ایران و روسیه و دو دوره جنگ‌های دو کشور و وضعیت و موقعیت قفقاز و به ویژه شناخت تاریخ قوم تالش در طی جنگ‌های مزبور واجد ارزش و اهمیت بسیار است.

* * *

کاشانی، میرزا سیدحسن: مکالمه سیاح ایرانی با شخص هندی، به کوشش غلامحسین میرزا صالح، انتشارات کویر، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۰، ۳۳۱ ص. کتاب مشتمل است بر مقدمه کوشنده تحت عنوان «تکنیک و پندار در فرایند توسعه» (ص ۱۹-۷)، متن کتاب (ص ۲۳۱-۲۱).

توضیح: مؤلف این کتاب (سید حسن کاشانی) و شیخ یحیی برادران جلال‌الدین حسینی کاشانی (مؤید الاسلام) بودند که کم و بیش او را در انتشار روزنامه معتبر فارسی زبان «حیل‌المتین» که به مدت چهار سال تحت مدیریت مؤید الاسلام در کلکته (هند) انتشار یافت کمک می‌کردند. «میرزا سید حسن کاشانی برادر کوچکتر مؤید الاسلام که نظر خوشی نسبت به جنبش مشروطه‌خواهی نداشت و از طرفداران عین‌الدوله محسوب می‌شد در سال ۱۳۲۵ ق. اقدام به انتشار روزنامه حیل‌المتین تهران کرد و نخستین شماره آن در پانزدهم ربیع‌الاول به دست خوانندگان رسید.» ص ۱۸

در دوره ناصری و مظفری ایرانیان نواندیش داخل و خارج از ایران به جهت وقوف بر عقب ماندگی کشور از قافله علم و تمدن جدید به تکاپوهای قلمی برخاستند که حاصل آن تألیف و ترجمه دهها رساله و کتابچه ارزشمند انتقادی با رویکرد اصلاح‌طلبی و ترقی خواهی بود. (برای آگاهی از چند رساله از این دست بنگرید به: رسائل سیاسی عصر قاجار (جلد اول) به تصحیح غلامحسین زرگری‌نژاد، کتابخانه ملی ایران، تهران ۱۳۷۹) در میان رساله‌ها و کتابچه‌های برجای مانده از آن دوران نمونه‌هایی به شیوه پرسش و پاسخ، برخی به شکل قصه و رمان، برخی به صورت اندرزنامه تنظیم و بعضاً ترجمه شده است. (برای آگاهی از برخی از انواع این رساله‌ها بنگرید به: آدمیت فریدون: ایندولوژی نهضت مشروطیت، انتشارات پیام، تهران، ۱۳۵۵، به ویژه بخش سوم (ادبیات انتقادی) و بخش دوازدهم (ادبیات سیاسی و اجتماعی). ویژگی عمده کتاب حاضر این است که «سیاح غیور که نام نامیش» معلوم نیست. در سال ۱۳۰۲ ق. عازم هند شده و چند سال در آن سرزمین که در آن تاریخ مستعمره بریتانیا بوده، زیسته و با وضع حکومتی و تشکیلات مملکتی آن کشور از نزدیک آشنا شده و به خیال مقایسه وضع عقب مانده ایران با اوضاع بسامان آن سرزمین افتاده است. از این رو در این کتاب با هدف مقایسه وضع دو مملکت؛ ده مجلس گفت‌وگو ترتیب داده است. گفت‌وگوها عمدتاً درباره وضع مالیات در ایران و نقد نظام مالی اقتصادی این دو کشور و نیز درباره اصول محاکمات شرعیه و عرفیه ایران و نقد نظام قضایی و محاکم ایران است. در این گفت‌وگو مکرر وضع مالی و قضایی ایران با هند تحت حاکمیت انگلیس مقایسه شده و کراراً رای به برتری نظام آنجا داده شده است. در اینجا نقل عبارتی از کتاب که در آن به سبب و انگیزه تدوین آن اشاره شده خالی از فایده نیست.

«این رساله که موسوم به «مکالمه سیاح ایرانی و شخص هندی» است دارا می‌باشد کلیه نکات و جمله اموری که دانشمندان سروپا از نگارش کتب رومان [رمان] در اصلاحات قومی مد نظر می‌گیرند، نقایص را با الفاظ شیرین و عبارات نمکین ذکر نموده، نظایر حسنه آن را به طریق ساده می‌نمایند و به زبانی ساده طرق اصلاحش را نیز ظاهر می‌دارد. (ص ۲۳)

* * *

اسناد روابط ایران و روسیه در دوران فتحعلی‌شاه و محمدشاه قاجار (۱۲۶۳-۱۲۴۰ ق)، به کوشش فاطمه قاضیه، انتشارات وزارت امور خارجه، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۰، بیست و هشت + ۳۴۰ ص.

کتاب مشتمل است بر فهرست مندرجات، دیباچه دبیر مجموعه، پیشگفتار مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی (چهار هفت)، مقدمه کوشنده (نه بیست و هشت)، متن اسناد همراه با فهرست موضوعی اسناد (ص ۲۴۲-۳)، واژه‌نامه (ص ۲۷۳-۲۴۵)، فهرست عمومی اعلام (ص ۲۸۶-۲۷۷)، گزیده تصاویر اسناد (ص ۳۲۹-۲۸۹).

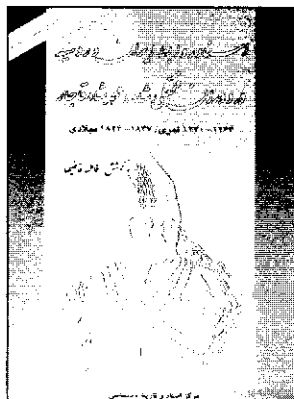
توضیح: کتاب حاضر حاوی ۱۱۵ فقره، از اسناد مربوط به روابط ایران و روسیه است که از سال ۱۲۴۰ ق. (یعنی یک سال قبل از شروع جنگ دوم دو کشور) تا یک سال قبل از درگذشت محمدشاه (۱۲۶۳ ق) را شامل می‌شود. یعنی یک دوره ۲۳ ساله. اسناد در دو بخش تنظیم شده است. بخش نخست حاوی ده سند از دوره

۱۷

۴۴

۱۸

فتحعلی شاه است که اولین آنها نامه‌ای است از عباس میرزا به میرزا ابوالحسن خان ایلیچی، وزیر امور خارجه وقت. اسناد شماره ۲ و ۳ همین بخش که مربوط به قبل از شروع جنگ دوم ایران و روس می‌باشد «به خوبی بیانگر بهانه‌جویی‌ها و خشونت‌های سرداران روس و نقش آنان در برافروختن شعله‌های جنگ می‌باشد. به خصوص خشونت‌ها را که در رفتار و کردار به فرستاده امپراتور در ایران یعنی پرنس منشیکوف نسبت داده‌اند، در نامه وی به خوبی می‌توان یافت.» (ص هفده).

بخش دوم کتاب حاوی ۱۰۵ فقره از اسناد مربوط به دوره محمدشاه قاجار است. از این تعداد ۹۱ فقره به سال‌های ۱۲۵۰ تا ۱۲۵۵ و ۱۴ فقره دیگر به سال‌های ۱۲۵۶ تا ۱۲۶۳ قمری مربوط می‌شود.

از محاسن تدوین اسناد کتاب حاضر، تفکیک موضوعی اسناد است. اسناد بخش نخست در این پنج موضوع تنظیم شده‌اند: ۱ سرحدات، ۲ سران، کارگزاران و امور سیاسی کشور، ۳ اتباع دو کشور، ۴ غرامات عهدنامه ترکمان‌چای، ۵ روابط تجاری، بخش دوم شامل ده موضوع به شرح زیر است: ۱ سرحدات: مرزهای خشکی، مرزهای آبی، ۲ سران، کارگزاران، صاحب‌منصبان و امور سیاسی دو کشور، ۳ اتباع دو کشور، ۴ غرامات عهدنامه ترکمان‌چای، ۵ روابط تجاری و تجار، ۶ انگلیس در ارتباط با ایران و روس، ۷ موضوع جنگ هرات، ۸ ماهیگیری، صیادی و شیلات، ۹ ترکمانان، ۱۰ شاهزادگان فراری.

گفتنی است که کوشنده کتاب حاضر، در سال ۱۳۷۴ کتابی با عنوان «اسنادی از روند اجرای عهدنامه ترکمان‌چای، (۱۲۵۰-۱۲۴۵ ق)، تهران، سازمان اسناد ملی ایران» منتشر نموده و اظهار امیدواری کرده بود که در صورت دستیابی به اسناد وزارت امور خارجه ایران به تکمیل آن پردازد. کتاب حاضر در واقع مکمل آن کتاب است.

اسناد روابط ایران و روسیه از دوره ناصرالدین شاه تا سقوط قاجاریه
۱۳۴۴-۱۲۶۷ ق / ۱۸۵۱-۱۹۲۵ م، به کوشش فاطمه قاضیها، انتشارات وزارت امور خارجه، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۰، ۵۰۰ ص.

کتاب مشتمل است بر فهرست مندرجات و پیشگفتار مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، مقدمه کوشنده (ص نه سی و شش)، فهرست موضوعی اسناد (ص ۱۷-۱ و ۲۹۶-۲۷۹)، متن کتاب (ص ۲۸۸-۱۷ و ۳۷۵-۲۹۷)، پیوست شامل عهدنامه مودت ایران و شوروی ۲۶ فوریه ۱۹۲۱ م / ۱۳۰۰ ش، (ص ۳۹۱-۳۷۹)، وازه‌نامه (ص ۴۲۳-۳۹۵)، فهرست عمومی اعلام (ص ۴۴۵-۴۲۷)، گزیده تصاویر اسناد (ص ۵۰۰-۴۴۹).

توضیح: کتاب حاضر حاوی ۱۷۷ فقره سند در خصوص روابط ایران و روسیه است که از بایگانی اسناد وزارت امور خارجه ایران گزینش شده است. اسناد در دو بخش تنظیم شده‌اند. بخش اول که مربوط به دوره ناصرالدین شاه قاجار است، دارای ۱۲۴ فقره سند و بخش دوم که از آغاز سلطنت مظفرالدین شاه تا سقوط

قاجاریه را شامل می‌شود حاوی ۵۳ فقره سند است. اولین سند کتاب که سوادنامه وزیر مختار روس به میرزا تقی‌خان امیرکبیر است در تاریخ ۲۶ رمضان ۱۲۶۷ قمری نوشته شده و آخرین سند کتاب که ابلاغیه وزارت امور خارجه درباره سقوط قاجاریه است در آبان ۱۳۰۴ شمسی صادر شده است.

در بخش اول اسنادی با این موضوعات مشاهده می‌شود: ۱ سرحدات، شامل مرزهای خشکی و مرزهای آبی؛ ۲ سران، کارگزاران، صاحب‌منصبان و امور سیاسی دو کشور؛ ۳ مسائل اتباع دو کشور؛ ۴ قراردادها؛ ۵ روابط تجاری و تجار؛ ۶ انگلیس در ارتباط با ایران و روس؛ ۷ صیادی و شیلات؛ ۸ ترکمانان.

در خصوص مسائل سرحدی دو کشور در حاشیه یکی از اسناد همین بخش به دستخطی از ناصرالدین شاه برمی‌خوریم که وی با قاطعیت از عدم چشم‌پوشی از خاک سرخس سخن گفته است. شاه در ذیل نامه وزیر خارجه به او می‌نویسد: «امروز صریح و در کمال سختی به وزیر مختار [روس] بگو، البته به همین عبارت که می‌نویسیم: بگو البته که شاه می‌گوید من می‌توانم از سلطنت خودم بگذرم، لیکن نمی‌توانم از یک وجب خاک و متعلقات سرخس بگذرم. این حرف آخر است. و جواب بگیر از او و به عرض برسان...» (سند ۹۴، ص ۲۲۷).

اسناد بخش دوم کتاب که از نظر کمیّت یک چهارم بخش اول را شامل می‌شود، به دوره تاریخی بسیار مهمی اختصاص یافته است. یعنی از سلطنت مظفرالدین شاه تا سقوط قاجاریه. در این دوران دو حادثه مهم انقلاب مشروطه در ایران و انقلاب اکتبر در روسیه اتفاق افتاد. اسناد این بخش شامل موضوعات متعددی است. نظیر: مسائل مرزی و سرحدات، قراردادهای منعقد شده بین دو کشور، جنگ جهانی اول در ارتباط با ایران و روسیه، جنبش میرزا کوچک خان جنگلی، اتباع دو کشور، شیلات، تبلیغات دولت شوروی، امور مربوط به قزاق‌ها، ورود و خروج قشون روس به ایران، حضور قشون روس در برخی از شهرهای شمالی ایران و عواقب آن، تحریم کالاهای روسی در گیلان، موضوع تخلیه ایران از قشون روس و انگلیس، عهدنامه مودت ایران و روسیه و...

کتاب حاضر به عنوان مأخذی اصیل و مستند، ضمن روشن ساختن برخی از جنبه‌های روابط ایران و روسیه، می‌تواند به آگاهی ما نسبت به سیاست خارجی دولتمردان ایران عصر قاجار بیش از پیش بیفزاید.

میرزا عباسقلی نوری (ملقب به سیف‌الملک): سفرنامه سیف‌الملک به روسیه: شرح سفارت میرزا عباسقلی خان نوری سیف‌الملک به روسیه، به قلم حبیب‌الله افشار قزوینی، به کوشش محمد گلبن، انتشارات وزارت امور خارجه، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۰، ۲۹۰ ص، مصور، عکس.

کتاب مشتمل است بر فهرست مطالب (ص ۷-۱)، مقدمه کوشنده (ص ۴۱-۴۸)، متن سفرنامه (ص ۱۸۶-۴۲)، پیوست‌ها (ص ۲۲۰-۱۸۸)، فهرست‌های راهنما (ص ۲۶۲-۲۲۳)، تصاویر رجال و دولتمردان (ص ۲۸۴-۲۶۵)، تصویر یک برگ سند، مقدمه به انگلیسی.

توضیح: در سال ۱۲۷۱ ق. پس از درگذشت امپراتور روسیه و جلوس الکساندر دوم، سفیری برای ابلاغ این خبر به ایران آمد. ناصرالدین شاه نیز در مقابل از صدر اعظم وقت، میرزا آقاخان نوری خواست تا سفیری را به منظور تهنیت و تسلیت روانه روسیه سازد. میرزا آقاخان به این منظور برادر زن و پسرعموی خود، میرزا عباسقلی خان میرینجه نوری را مأمور کرد. وی به همراه هیأتی از رجال مختلف در ۱۸ ذیقعده ۱۲۷۱ ق. از تهران حرکت کرد و بعد از دو سال در ۲۴ محرم ۱۲۷۳ ق. به تهران بازگشت. در طول این سفر، منشی مخصوص وی یعنی میرزا حبیب‌الله افشار قزوینی شرح ماقع سفر را با نثری ساده و دلپذیر به رشته تحریر درآورد. شهرها و مناطق مهم محل عبور این هیأت عبارت بودند از: مرند، ارس، ایروان، تقلیس، مسکو، پترزبورگ و...

سیف‌الملک و هیأت همراه علاوه بر دیدارهای رسمی با امپراتور جدید و دیگر مقامات روسیه، از جاهایی نیز بازدید داشته‌اند که شرح آنها بر غنای سفرنامه افزوده است. از جمله کارخانه اسلحه‌سازی، موزه ارمنی‌تاز، کلیسای اسحاق، کارخانه چینی‌سازی و بلورسازی، توپخانه و جبه‌خانه، کاخ کرملین، تیم‌خانه مسکو، مدارس نظام، کارخانه‌های ماهوت و پشمینه‌بافی و... در مجموع سفرنامه حاضر از نظر شناخت روسیه تزاری و نیز از نظر شناخت روابط دوستانه ایران و روسیه و بیان چگونگی اوضاع روسیه در آن ایام و همچنین از نظر نوع نگاه سفیر و نماینده ایران که قدم در یک کشور قدرتمند آن عهد و زمان گذاشته بود، بسیار مفید و ارزشمند است.

در انتهای متن سفرنامه، پنج پیوست بدین شرح آمده است. پیوست اول: تشخیص منازل و تحدید فراسخ و تعیین چاپخانه‌ها از سرحد پل خداآفرین تا سنت پترزبورگ.

پیوست دوم: صورت مصالحه‌نامه‌ای که در پاریس از ۱۸ تا سلخ ماه مارس که ماه رجب عربی است امضاء شده، و از ۱۰ تا ۲۷ آوریل مبادله شده. سنه ۱۸۵۶ مسیحی، مطابق سنه لوی ژیل ۱۲۷۲ هجری.

پیوست سوم: حدود مملکت روسیه.

پیوست چهارم: مناظرات عباسقلی خان با مقامات روسی.

پیوست پنجم: شرح احوال اعضاء سفارت.

گفتنی است که علاوه بر این سیف‌الملک، سیف‌الملک دیگری نیز در دوره ناصرالدین شاه به روسیه سفر کرده است، ولی آقاوجیه، وجیه‌الله میرزا، سپهسالار یا امیرخان سردار و برادر شمس‌الدوله، زن ناصرالدین شاه بوده که در سال ۱۳۱۲ ق. در صدر هیأتی به روسیه رفت و در ۱۳۱۳ به ایران مراجعت کرد. متأسفانه از سفر او سفرنامه‌ای به جا نمانده است اما از این سفر گزارش‌های جسته گریخته‌ای در خاطرات یکی از همراهان وی یعنی خاطرات احتشام‌السلطنه (به کوشش سیدمحمد مهدی موسوی، زوآر، تهران، ۱۳۶۶، ص ۱۸۷ تا ۲۱۹) آمده است. (ص ۴۱)

* * *

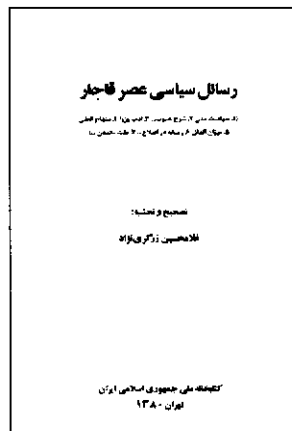
رسائل سیاسی عصر قاجار (جلد اول)^{۱۳} به تصحیح غلامحسین زرگری‌نژاد، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۰، ۷۱۴ ص. کتاب مشتمل است بر فهرست مندرجات، مقدمه مصحح (ص ۳۳-۱)، متن کتاب (ص ۶۶۷-۳۷) فهرست‌های راهنما هفت مورد (ص ۷۱۴-۶۷۱).

توضیح: کتاب حاضر حاوی هفت رساله در مباحث سیاسی و اجتماعی عصر قاجار است که پنج مورد آن مربوط به عصر ناصری (۱۳۱۳-۱۲۶۴ ق) و دو مورد دیگر به عصر مظفری (۱۳۲۴-۱۳۱۳ ق) تعلق دارد. مشخصات رساله‌ها و کتابچه‌های جمع‌آوری شده در این کتاب به شرح زیر است:

۱ سیاست مدن (ص ۱۱۹-۲۸) از حاج میرزا موسی ساوجی که با رویکردی «اندرزگرایانه» در سال ۱۲۶۸ ق. نوشته است.

۲ شرح عیوب و علاج نواقص مملکتی ایران (ص ۱۷۲-۱۲۳) از نویسندگی گمنام که در سال ۱۲۷۵ ق. یعنی کمی بعد از سقوط میرزا آقاخان نوری و آغاز تمایلات ناصرالدین به اندیشه‌های اصلاح‌طلبانه، تألیف شده است.

۳ ادب وزراء (ص ۲۳۴-۱۷۵) از محمدعلی طباطبایی که در سال ۱۲۸۲ ق. تألیف کرده است. این رساله که نام دیگری

نیز دارد (شرح رساله جنگ شیروفل) اثری است «در اندرز سیاسی و ساخته ذهن نویسنده‌ای با دانش اندک و ادعای دانایی تا عرش» (ص ۱۶). محتوای اصلی مباحث رساله را انتقاد از سیاست‌های یکی از وزرای ناصرالدین شاه یعنی میرزا آقاخان نوری، تشکیل می‌دهد.

۴ منهاج‌العلی (ص ۲۳۴-۲۳۷) از ابوطالب بهبهانی که در مصر می‌زیسته در سال ۱۲۹۴ ق. برای نشان دادن دردهای ایران و ارائه راه‌حل‌هایی برای انجام اصلاحات، تألیف کرده است. او درمان درد ایران را «پیروی از قواعد و آداب و اسلوب حکومتی دول خارج، می‌داند.» (ص ۲۰) به نظر، پخته‌ترین و معقول‌ترین رساله کتاب حاضر همین است. به اعتقاد مصحح محترم «بهبهانی از جمله نخستین منورالفکران عصر ناصری بود که کوشید تا با الهام از واقعیات کشورهای فرنگی و آموزه‌های غربی از حقوق متقابل ملت و دولت سخن گفته و حاکمان قاجار را به ضرورت توجه به حقوق ملت بر گردن فرمانروایان و اهمیت شناسایی آن حقوق برای دوام و بقای فرمانروایی متوجه سازد.» (ص ۲۳).

۵ میزان‌الملل (ص ۳۹۰-۳۳۷) از نواب علی‌بخش میرزا که در سال ۱۳۰۵ ق. به رشته تحریر درآمده است. این رساله که در واقع کتابچه‌ای بسیار مفصل هم حاوی «نقد فرنگی مآبان عصر ناصری [است] و هم حاوی مباحثی در روش‌ها و اصول توسعه سیاسی و اقتصادی» (ص ۲۵)

۶ رساله در اصلاح امور (ص ۵۹۹-۴۹۳) از خان خانان (= مرتضی قلی خان صنیع‌الدوله) که در دومین سال سلطنت مظفرالدین شاه (۱۳۱۴ ق.) به منظور ارائه راه و روش برای اصلاح امور کشور نوشته شده است. این رساله به نام «سیاست مدن» نیز اشتهار یافته است.

۷ ملت متمدن و تشکیلات آن (ص ۶۶۷-۶۰۳) از حسین‌بن محمود الموسوی که در عصر مظفرالدین شاه تألیف شده است، و رساله‌ای است در «دفاع از استبداد مطلقه و نکوهش جمهوری خواهی و آزادی‌طلبی» به اعتقاد نویسنده «اندیشه جمهوری خواهی را تعنادی از معلمین فرنگی وارد ایران کردند و موجب گمراهی اطفال و مردم کشور ما شدند.» (ص ۳۱) رساله‌های تدوین شده در این کتاب در مجموع برای آگاهی از تنوع آراء و افکار سیاسی و اجتماعی عصر ناصری و مظفری حائز اهمیت بسیار است. تأثیرپذیری برخی از نویسندگان از تمدن غربی و تشکیلات متمدن آن کشورها و یا ستیز و مخالفت برخی از آنان با مظاهر تمدن غربی و سعی در تأیید حاکمیت مطلقه حاکمی از کشمکش و تعارض فکری نواندیشان عصر قاجار است. تعارضی که ناشی از تقابل سنت و تجدد بود. از میان این رساله‌ها به خوبی می‌توان اندیشه‌های ترقی‌خواهانه و اصلاح‌طلبانه و نزاع سنت و تجدد را دریافت. و تا این آثار منتشر نشده، انتشار نیاید آن گونه که باید نمی‌توان تاریخ این دوره را که آکنده از پیچیدگی‌های فکری است فهم کرد. انتشار این رساله‌ها که تاکنون جز برای پاره‌ای از محققان ناشناخته مانده است، گامی است مهم برای هموار کردن راه فهم بهتر تاریخ عصر ناصری و مظفری.

* * *

اسناد میرزا عبدالوهاب خان آصف‌الدوله (اسناد آذربایجان، ۱۲۸۳-۱۲۸۱ ق.)، به کوشش عبدالحسین نوایی و نیلوفر کسری، مؤسسه تاریخ معاصر، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۰، ۳۹۴ ص.
کتاب مشتمل است بر فهرست و پیشگفتار مؤسسه، متن کتاب (۳۵۰-۱)، تعلیقات (۳۵۸-۳۵۱)، فهرست راهنما (ص ۳۷۰-۳۵۹)، تصاویر برخی از اسناد و عکس‌هایی از رجال (ص ۳۹۴-۳۷۱).

توضیح: میرزا عبدالوهاب خان ملقب به آصف‌الدوله (۱۳۰۴-۱۲۴۲ ق) در شیراز متولد شد. مقدمات علوم معمول را در آن شهر فراگرفت. وی در دانش‌اندوزی چنان از اقران خود پیش رفت که در حدود بیست سالگی یکی از دانشوران زمان خود محسوب می‌شد. از وی تألیفات متعددی باقی مانده است که غالباً به چاپ نرسیده‌اند. آصف‌الدوله در زمان صدارت امیرکبیر همراه عموی خود به تهران آمد و چندی نگذشت که جزو کاتبان و کارمندان وزارت خارجه شد و تا مقام معاونت وزارت خارجه نیز ارتقاء مقام یافت. آصف‌الدوله ضمن حفظ این منصب از سوی میرزا سعید

خان، وزیر خارجه به عنوان کارگزاری و انتظام امور مهم خارجه در ایالت آذربایجان مأمور اقامت در تبریز شد. این مأموریت از سال ۱۲۷۸ تا ۱۲۸۴ یعنی قریب به هشت سال طول کشید. (ر. ک: بامداد، مهدی: شرح حال رجال ایران، ج ۴، ص ۳۰۴) کتاب حاضر، سومین جلد از اسناد آصف‌الدوله و حاوی اسناد سال‌های ۱۲۸۱ تا ۱۲۸۳ ق. مربوط به دوران کارگزاری او در آذربایجان و نیز ۱۹ فقره اسناد متفرقه است. کتاب با متن کامل کتابچه وظایف آصف‌الدوله که به خط ناصرالدین شاه حاشیه‌نویسی شده و حاوی ۵۱ فقره دستورالعمل دقیق و حساب شده است، شروع می‌شود. در این دستورالعمل نکات و دقایق ظریفی در نحوه تحقق وظایف کارگذار خارجه در آذربایجان به‌ویژه در باب حفظ حدود و نفوذ ایران و چگونگی ممانعت از دخالت‌های دو دولت روس و عثمانی در امور آن ایالت آمده است.

گذشته از دستورالعمل مذکور، کتاب حاوی دهها سند مهم و ارزشمند در مورد امور سرحدی، عشایر مرزنشین، دخالت‌های مرزی عثمانی، روسیه و کارشکنی آنان در مسائل داخلی ایران، مهاجرت ایرانیان به روسیه و عثمانی و شکل و شیوه تذکره و قوانین اداری ایران عصر ناصری است که به‌ویژه از جهت تحقیق در مسائل مربوط به روابط خارجی حائز اهمیت است.

علاوه بر این، بخشی از اسناد از جهت شناخت نوع فعالیت‌های میسیون‌های آمریکایی (علی‌الخصوص مستر پرکینز) در ارومیه و آذربایجان برای جلب اقلیت‌های دینی، نیز مهم است. اصفالدوله طی نامه‌های متعددی که در این کتاب به چاپ رسیده در این زمینه هشدارهایی به وزیر خارجه و شاه داده است و حتی پیش‌بینی نموده که در صورت عدم توجه به این گونه فعالیت‌ها و اقدامات، وقایع نامطلوبی در بین ارامنه و اقلیت‌های دینی پیش خواهد آمد و دولت را ناچار به درگیری خواهد نمود. کتاب حاضر علیرغم چاپ بسیار مطلوب و شایسته، متأسفانه فاقد فهرست موضوعی اسناد است، فهرستی که برای چنین آثاری بسیار ضروری است.

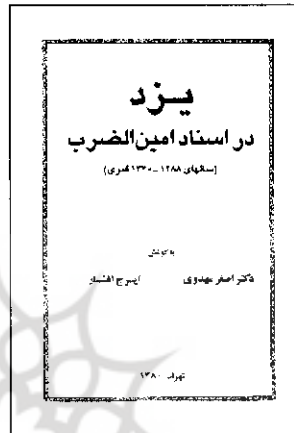
گفتنی است که جلد‌های اول و دوم این اثر در سال‌های گذشته توسط همین دو کوشنده محترم، با این مشخصات به چاپ رسیده است: ۱ اسناد میرزا عبدالوهاب خان اصفالدوله، جلد اول: گزیده اسناد خراسان، ۱۳۰۳-۱۳۰۲ ق. مؤسسه تاریخ معاصر، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۷، ۲۸۱ ص. ۲ اسناد میرزا عبدالوهاب خان اصفالدوله، جلد دوم: گزیده اسناد گیلان و وزارت تجارت (سال‌های ۱۲۸۷-۱۲۸۶ و ۱۲۹۶-۱۲۹۴)، مؤسسه تاریخ معاصر، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۷، ۳۵۸ ص.

* * *

یزد در اسناد امین‌الضرب^{۱۵} (سال‌های ۱۲۳۰-۱۲۸۸ ق.) به کوشش اصغر مهدوی و ایرج افشار، انتشارات فرهنگ ایران زمین، تهران، ۱۳۸۰، دوازده + ۵۷۷ ص.

کتاب مشتمل است بر فهرست مندرجات (پنج هشت)، گزارش در باب کتاب (نه دوازده)، بخش اول: معرفی مجموعه حاضر (ص ۵۹-۱۵)، بخش دوم: اشخاصی که در نامه‌های یزد از ایشان یاد شده است. (ص ۱۲۴-۶۱)، متن کتاب (۵۰۸-۱۲۵)، تصاویر اشخاص و نمونه‌هایی از نامه‌های افراد (۵۳۳-۵۰۹)، فهرست اعلام (ص ۵۷۴-۵۳۵).

توضیح: حاج‌محمدحسن اصفهانی مشهور به کمپانی و ملقب به امین دارالضرب (۱۳۱۶-۱۲۵۱ ق.) و فرزندش، حاج حسین آقا مهدوی امینی، دارالضرب ثانی (۱۳۵۱-۱۲۸۹ ق.) تقریباً به مدت هشتاد سال در زمینه‌های اقتصادی و اجتماعی فعالیت داشته‌اند. از این فعالیت‌ها آثار مکتوب فراوانی از قبیل اسناد شرعی و دولتی و قبایلات و مدارک عادی و رسمی و گزارش‌های ملکی و صورت حساب و انواع قبوض و حوالجات و دفتر و دستک و مراسلات تجاری و دوستانه رسمی باقی مانده است. این اسناد و مدارک به جهت احتواء بر اطلاعات مفید و ارزنده، برای روشن شدن تاریخ اقتصادی و اجتماعی ایران در مدت چهل سال از اواخر دوران ناصرالدین شاه به بعد حائز کمال اهمیت است. در مقاله‌ای که به دو زبان انگلیسی و فرانسه انتشار یافته از اهمیت اسناد و مدارک خصوصی خاندان امین‌الضرب سخن به میان آمده است. مشخصات مقاله انگلیسی چنین است:

the Economic and Social History of Iran The Significance of Private Archives for the XVI, NO. ۳-۴ (۱۹۸۳), PP. ۲۷۳-۲۷۸. in the Late Qajar Period. Iran Studies. Vol study of

و اما در کتاب حاضر زبده‌ای از مندرجات نامه‌های بازرگانان و نمایندگان طرف معاملات و مراجعات امین‌الضرب اول و دوم در فاصله سال‌های ۱۲۸۸ تا ۱۳۳۰ قمری آورده شده است. همچنین کتاب حاوی گزیده بعضی از نوشتجات حکام و اجزاء دیوانی و معاریف محلی و نیز فهرستی موضوعی از مجموعه اوراق مربوط به یزد است که در میان اسناد خاندان امین‌الضرب موجود بوده است. گفتنی است که متن کامل نامه‌ها آورده نشده بلکه «در نقل مطالب نامه‌ها کوشش بر آن بوده است که حاقی مطلب بر جای بماند و در عین حال تلخیص و کوتاهی رعایت بشود. بنابراین نقل‌ها دو صورت یافته است. گاه عین نوشته هر نامه آورده شده و گاه مضمون مطالب به صورت نقل قول و روایت آمده است.» (ص ده) نامه‌های هر یک از نمایندگان و مباشران کارها حاوی مطالب متنوعی است و از جمله گزارش امور مختلف از اتفاقات شهر، وضع حاکم، آب و هوا، امنیت راهها و جز آنها را دربردارد. میان قدما مرسوم نبوده است که نامه‌ها تنها به مباحث ملک‌داری و تجاری اختصاص داشته باشد. اوضاع عمومی را در نامه‌ها معمولاً قید می‌کرده‌اند از این حیث که گیرنده نامه خود بر حال و هوای مسائل جاری و قوف بیاید. نامه وسیله خبر رسانیدن بوده است. (ص یازده)

فهرست مندرجات سیزده بخش کتاب گویای تنوع مطالب و اطلاعات مندرج در نامه‌هاست مانند: ملک و ملک‌داری، مشکلات آبیاری، بانک و صرافی، دلالی و حمالی، مواصلات پستی و تلگرافی، حمل و نقل به وسیله شتر و قاطر، مالیات و عشور، گمرک، وضع زردشتیان، وضع راه‌ها، امنیت و راهزنی، مظالم و مجازات‌های حکومتی، دزدی و لوطی‌بازی، پول‌هایی که برای رفع مشکلات اداری به این و آن داده می‌شد، جغرافیای شهری، وضع کاروانسراها، بیماری و وباه امته‌ای که وارد و خارج می‌شد (ص یازده) چنان که از مباحث و موضوعات مزبور پیداست، کتاب حاضر حاوی اطلاعات و آگاهی‌های ارزشمندی در خصوص تاریخ اقتصادی و اجتماعی ایران در فاصله سال‌های ۱۲۸۸ تا ۱۳۳۰ قمری است. علیرغم این که عمده مطالب نامه‌ها حول محور مسائل اقتصادی است، با این حال به مباحث اجتماعی مفید و ارزنده نیز در این نامه‌ها می‌توان دست یافت. محض نمونه در بخش یازدهم به مباحث اجتماعی از این دست می‌توان برخورد: لوطی در اصفهان، اجرای عدالت توسط حکومت عرفی و شرعی، مسائل حکومتی، وضع شهر، زردشتیان، روزنامه در یزد، حکومت داروغه، دیوان و کارکنان حکومتی و فرآش، خلعت و مسائل

۲۳

۴۸

* * *

۲۴

خورموجی، حاجی میرزا محمدجعفر خان (ملقب به حقایق نگار): آثار جعفری [پیرامون تاریخ و جغرافیای فارس]، تصحیح احمد شعبانی، بنیاد فارس شناسی، شیراز، چاپ اول، ۱۳۸۰، ۱۴۸، [۲] ص.

کتاب مشتمل است بر فهرست مطالب، مقدمه مصحح (ص ۱۵-۷)، متن کتاب (ص ۱۰۸-۱۷): فهرست‌های راهنما (ص ۱۴۸-۱۱۱).

توضیح: حاجی میرزا محمدجعفر حسینی خورموجی دشتستانی (۱۳۰۱-۱۲۲۵ ق) (فرزند میرزا محمدخان بوده که سالیان دراز پشت در پشت ضابطی و کلانتری خورموج را عهده‌دار بوده‌اند. میرزا محمدجعفر بعد از پدر و تا سال ۱۲۵۸ ق. که خورموج به زور به دست حاجی خان دشتی افتاد، بر این ناحیه ریاست و حکومت داشت. وی در سال ۱۲۶۲ ق. به ریاست دیوانخانه عدلیه شیراز منصوب شد. در ایام اقامت در شیراز بود که آثار جعفری را تألیف کرد. در سال ۱۲۷۶ ق. به تهران آمد و از سوی ناصرالدین شاه مامور به نوشتن تاریخ سلطنت او شد. حاصل این کار تألیف حقایق‌الاخبار ناصری بود (تصحیح حسین خدیوجم با مقدمه ایرج افشار،

تهران، زوار، ۱۳۴۵، ۳۶۵ ص). بنا به نوشته بامداد (شرح حال رجال ایران، ج ۵، ص ۲۲۲) وی از سال ۱۲۹۶ تا ۱۲۹۸ ق. به بازتألیف آثار جعفری پرداخت، به صورتی که مفصل‌تر و منقح‌تر نمود و بر آن نام نزهت‌الاخبار گذاشت (تصحیح سیدعلی آل‌داود، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، تهران، چاپ اول، ۱۳۸۰، ۸۵۱ ص).

آثار جعفری نخستین بار در سال ۱۲۷۶ ق. به صورت چاپ سنگی منتشر شد. این چاپ حاوی دو بخش بود. نخست درباره فارس که از آغاز تا ۲۰۶ متن سنگی را دربرمی‌گرفت، دوم: جغرافیای جهان که تا صفحه ۳۹۶ کتاب را شامل می‌شد. در تصحیح حاضر فقط بخش نخست بنا به اهمیت بیشتری که برای شناساندن تاریخ و جغرافیای فارس داشته، منتشر شده است. کتاب حاوی این مباحث است: ذکر مملکت فارس، ذکر ابنیه قدیمه و امارات عالیات این شهر، ذکر سلاطین و حکام این مملکت، ذکر علماء، ذکر مشایخ کرام ذکر شعراء عالی مقدار، ذکر بلوکات و قراء این دیار، ذکر خلیج‌العجم و جزایر واقعه در این یم.

کتاب حاضر اثری است در تاریخ محلی و جغرافیای فارس که بیشتر از جنبه‌های تاریخی و جغرافیایی برای شناخت فارس و جزایر و بنادر خلیج فارس و نیز پیشینه تسلط فارسیان بر بحرین، حائز اهمیت است. علاوه بر آن کتاب حاوی آگاهی‌های مفیدی راجع به علماء، شعراء، مشایخ، سلاطین و حکام فارس و نیز توصیف بناهای قدیمی این خطه از ایران نیز است.

* * *

۲۵

خورموجی، میرزامحمد جعفرخان حقایق‌نگار: نزهت‌الاخبار، تاریخ و جغرافیای فارس،^۶ به تصحیح سیدعلی آل‌داود، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۰، ۸۵۱ ص.

کتاب مشتمل است بر فهرست مطالب (ص ۲۵-۹)، مقدمه مصحح (ص ۵۶-۲۷) چند تصویر از برخی صفحات نسخه خطی (ص ۶۱-۵۹)، متن کتاب (ص ۷۵۱-۶۳)، فهرست‌های راهنما (ص ۸۵۱-۷۵۵)، یادداشت رئیس کتابخانه مجلس به انگلیسی.

توضیح: حاجی میرزا جعفر حسینی خورموجی دشتستانی (۱۳۰۱-۱۲۲۵ ق.) ملقب به حقایق‌نگار، مؤلف کتاب معروف حقایق‌الاخبار ناصری (تصحیح حسین خدیوجم با مقدمه ایرج افشار، تهران، زوار، ۱۳۴۵، ۳۶۵ ص) طبق گفته خودش در سال ۱۲۲۵ ق / ۱۸۱۰ م. در خورموج فارس به دنیا آمد. اجدادش سالیان دراز منصب ضابطی و کلانتری خورموج را عهده‌دار بودند. تا سال ۱۲۶۰ در تنگستان زندگی کرد و سپس راهی شیراز شد. در سال ۱۲۶۲ ق. به منصب امارت دیوان‌خانه عدلیه شیراز دست یافت و به تدریج مشاغل دیگری هم پیدا کرد (ص ۲۹، رجال بامداد، ج ۵، ص ۲۲۲).

خورموجی در دوران اقامت خود در شیراز به مطالعه و تحقیق در تاریخ و جغرافیای ایالت فارس پرداخت و نتیجه تحقیق خود را در کتابی به نام آثار جعفری مندرج ساخت. این کتاب که نخستین اثر خورموجی بود در سال ۱۲۷۶ ق. یعنی اندکی پس از اتمام به صورت چاپ سنگی انتشار یافت (آثار جعفری [پیرامون تاریخ و جغرافیای فارس]، تصحیح احمد شعبانی، بنیاد فارس شناسی، شیراز، چاپ اول، ۱۳۸۰، ۱۴۸، [۲] ص.) خورموجی تألیف نزهت‌الاخبار را در سال ۱۲۹۶ ق. آغاز و دو سال بعد یعنی در سال ۱۲۹۸ ق. به اتمام رساند. از دید مصحح محترم، نزهت‌الاخبار، تکمیل شده کتاب دیگر مؤلف یعنی آثار جعفری است (ص ۴۸). متن کتاب نزهت‌الاخبار شامل این مطالب است: مقدمه مؤلف (۶۴-۶۳)، جغرافیای فارس (ص ۱۲۰-۶۵)، تاریخ فارس از ورود اسلام تا دوره صفوی (ص ۱۶۹-۱۲۱)، سلسله صفویه (ص ۳۷۸-۲۰۱)، افشاریه (ص

۴۲۸-۳۷۹)، فارس در دوران قاجاریه (ص ۴۴۱-۴۲۹)، سلسله زندیه (ص ۴۹۲-۴۴۳)، قاجاریه (ص ۵۴۱-۴۹۳)، سرگذشت وزیران فارس: ۴۴ نفر (۵۶۰-۵۴۳)، دانشمندان و بزرگان فارس، ذکر علماء اعلام: ۱۲۴ نفر (ص ۵۹۳-۵۶۱)، ذکر مشایخ کرام و عرفاء عظام: ۱۶ نفر (ص ۶۰۳-۵۹۵)، سخن‌سرایان و نویسندگان فارس: ۱۳۵ نفر (ص ۷۵۱-۶۰۵).

چنان که از مطالب کتاب برمی‌آید، اثر حاضر را می‌توان در زمره آثار مربوط به جغرافیای تاریخی، تاریخ‌های سلسله‌ای و تاریخ‌های محلی قرار داد. اما بیش از همه مطالب مربوط به تاریخ محلی و جغرافیای تاریخی فارس است که این اثر را به عنوان منبعی دست اول برای تحقیق در تاریخ و جغرافیای ایالت فارس در عهد قاجار ارزشمند می‌سازد شاید همین امر باعث شده که مؤلفانی نظیر اعتمادالسلطنه، فرصت‌الدوله شیرازی و حاج میرزا حسن قسبایی در تألیف آثار خود از این اثر بهره فراوان ببرند. گفتنی است که در زمینه تاریخ و جغرافیای ایالت فارس در عهد قاجار دو اثر گرانتسنگ دیگر نیز سراغ داریم که هر دو بعد از آثار خورموجی نوشته شده‌اند:

۱ حسینی فسائی، حاج میرزا حسن: فارسنامه ناصری، به تصحیح منصور رستگار فسایی، امیرکبیر، چاپ اول، تهران، ۱۳۶۷، ج ۲، ۱۹۷۴ ص، این اثر در میان سال‌های ۱۳۰۰ تا ۱۳۱۱ قمری تألیف شده است.

۲ نصیر حسینی، میرزا سیدمحمد (ملقب به فرصت‌الدوله و متخلص به فرصت): آثارالعجم در تاریخ و جغرافیای مشروح بلاد و اماکن فارس، به کوشش علی دهباشی، انتشارات فرهنگسرا، چاپ اول، تهران ۱۳۶۲، قطع رحلی، اقسست از روی چاپ سنگی طبع بمبئی هند، شانزده + ۶۵۳ ص. چاپ دیگر همین اثر: آثار عجم، به تصحیح منصور رستگار فسایی، امیرکبیر، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۷، ج ۲، ۱۱۵۴ ص. این اثر در میان سالهای ۱۳۱۰ تا ۱۳۱۱ ق. تألیف شده است.

* * *

اسناد تجارت ایران در سال ۱۲۸۷ قمری، به کوشش اصغر مهدوی و ایرج افشار، علمی و فرهنگی، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۰، چهارده + ۳۲۴ ص.

کتاب مشتمل است بر فهرست مطالب (پنج ده)، یادداشت دبیر مجموعه، ایرج افشار، (یازده چهارده)، پیشگفتار به قلم علی همدانی (ص ۸-۱)، متن کتاب (ص ۲۹۴-۱۰)، فهرست راهنما (ص ۳۲۴-۲۹۵).

توضیح: کتاب حاضر حاوی دو بخش است. بخش اول: نامه‌ها، شامل ۴۵ مورد (ص ۲۲۶-۱۰)، بخش دوم: صورت‌حساب‌ها، شامل ۱۱ مورد (ص ۲۹۴-۲۲۸).

همه این اسناد و مدارک مربوط است به هشت ماه آخر [جمادی‌الاولی ذیحجه] سال ۱۲۸۷ قمری که همه آنها از دو دفتر کبیه که متضمن نامه‌های مربوط به سال‌های ۱۲۸۷ تا ۱۲۹۰ قمری است، استخراج شده است. این اسناد و مدارک در واقع «دفترهای کبیه» تجارتخانه حاج محمدحسن اصفهانی معروف به امین‌الضرب است. به نوشته علی همدانی از «دفاتر کبیه تجارتخانه حاج محمدحسن و پسرش (حسین امین‌الضرب) تعداد سی دفتر در دست دکتر اصغر مهدوی است که رونوشت

مکاتبات و اسناد مربوط به سالهای ۱۲۸۷ تا ۱۳۴۵ قمری (۱۳۰۵-۱۲۴۹ ش) را دربرمی‌گیرد.» (ص ۱).

اسناد و مدارک فراهم آمده در این کتاب مربوط به دوره‌ای از حیات اجتماعی و اقتصادی حاج محمدحسن است که پس از استقرار در تهران موفق شده است تجارت خود را گسترش دهد و با بسیاری از شهرهای کشور و همچنین با کشورهای فرانسه و روسیه و عثمانی ارتباط مالی و تجاری مستقیم و مستمر برقرار سازد (ص ۲).

اسناد و مدارک کتاب حاضر از جهات عدیده به‌ویژه از جهت تاریخ اجتماعی و اقتصادی ایران در دوره ناصری حائز اهمیت است. از لابلای این اسناد می‌توان به این نکات و دقیق‌بی برد: نوع و میزان اجناس وارداتی به ایران، در بین کالاهای وارداتی از اسباب‌بازی و وسایل شیردهی به اطفال (ص ۱۴۸) تا لباس‌ها و حتی وسایل فنی و صنعتی نظیر تلمبه و ماشین شخم‌زنی (ص ۱۴۸) به چشم می‌خورد.

در یکی از نامه‌ها می‌خوانیم: «پدر انگریز [انگلیس] آتش بگیرد با این مالش. هزار مرتبه نوشته‌ام مال نازک را در ایران نمی‌پسندند. هرچه می‌نویسم گوش شنوا کو، تا بشنود و اعتنا نماید.» (ص ۸۶) باز در جای دیگر می‌نویسد: «ماهوت نازک هر جورش در ایران نامرغوب است، هرچه می‌خواهم این مسئله را به شما معلوم نمایم ممکن نمی‌شود.» (ص ۱۰۴) در یکی از نامه‌ها راجع به اجناس نامرغوب و نامطلوب فرنگی آمده است: «این «بنجول» مغازه‌های فرنگی‌های بدمذهب را نخرید و بار نکتید بیاید در انبار بخواید، نشود فروخت. هر مالی که می‌خرید ملاحظه فروش اینجاست که مشتری پسند باشد و از مرغوبی خود را به فروش برساند.» (ص ۱۰۲) درست در مقابل همین نامه که مخاطب را از خریدن اجناس «بنجول» پرهیز می‌دهد، از جستجو و یافتن اجناس و کالاهای «نوظهور» سخن به میان آمده است: «چیز «نوظهور» تتبع نموده خرید نمائید. روزها گردش نمائید چیزی که طرح تازه و نوظهور باشد بخرید. من که در اسلامبول نیستم ببینم چه چیز نوظهور و طرح تازه است تا بنویسم و بخرم، البته مال نوظهور بخرید...» (ص ۱۱۶).

از خلال اسناد و مدارک کتاب می‌توان از هزاران نوع کالا، امته و اجناس وارداتی و یا صادراتی در ایران دوره ناصری آگاهی یافت. در بین انواع کالا فقط به بیش از پنجاه نوع شال و دهها نوع چهارقه، زری و چیت برمی‌خوریم (فهرست اجناس و امته پایان کتاب گویای این نکته است) اما در بین انواع کالاها می‌توان مکرر به خرید و فروخت تریاک نیز برخورد. در یکی از نامه‌ها می‌خوانیم: «درخصوص خرید تریاک به اصفهان و خراسان نوشته‌ام در صورت امکان بخرند و بمالند و «چونه» نمایند...» (ص ۵۸).

علاوه بر مطالب گفته شده، کتاب حاضر از این جهات نیز واجد فواید و اهمیت است: آگاهی از تجارت خارجی ایران، شناخت موقعیت تجاری شهرهای مختلف ایران، آشنایی با تربیبات حمل و نقل و تشکیل کاروان‌ها و تنظیم اسناد باربندی و غیره... از لایلای مطالب اسناد و مدارک کتاب حاضر می‌توان به اصطلاحات خاص زبان فارسی به ویژه در مسائل تجاری و بازرگانی پی برد «در این نامه‌ها، اختلاط و آمیختگی زبان بازاری با زبان ترسُل اکتسابی در مکتب‌خانه‌های قدیم بخوبی به چشم می‌خورد. قرن گذشته یکی از دوره‌های غنی ادبیات ترسُلی ایران به شمار می‌آمده است و از این نامه‌ها اختلاف میان زبان متداول و زبان مترسَلان و مستوفیان زمان به نیکی آشکار است.» (ص ۴) گفتنی است که فهرست‌های راهنمای پایان کتاب، به ویژه دو فهرست «اصطلاحات مدنی و بازرگانی» و «اجناس و اتمه» برای جستجو در مطالب و موضوعات اسناد کتاب بسیار راهگشاست.

فیروز میرزا فرمانفرما: سفرنامه کرمان و بلوچستان، به کوشش منصوره اتحادیه (نظام مافی) و سعاد پیرا، نشر تاریخ ایران، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۰، ۱۷۸ ص.
کتاب مشتمل است بر مقدمه به قلم سعاد پیرا (ص ۹-۴۴)، متن کتاب (ص ۴۷-۱۴۸)، نقشه خط سیر سفر و تصویر و عکس صفحه اول نسخه خطی (ص ۱۵۱-۱۴۹)، نمونه‌هایی از آثار خوشنویسی فیروز میرزا فرمانفرما (ص ۱۶۳-۱۵۴)، فهرست اعلام (ص ۱۷۴-۱۶۷)، مقدمه به انگلیسی (سه صفحه).

توضیح: فیروز میرزا فرمانفرما (۱۳۰۳-۱۲۳۳ ق) شانزدهمین فرزند ذکور عباس میرزا نایب‌السلطنه یکی از رجال مهم و مؤثر حکومت قاجار بوده است. وی حدود پنج دهه از عمر خود را در مصدر مشاغل مهم و مختلفی بود، از جمله پیشکاری ولیعهد (۷۳-۱۲۷)، حکومت اراک (۷۵-۱۲۷۴)، حکومت دارالخلافه (۷۷-۱۲۷۵)، عضویت در شورای دولتی (۱۲۷۶)، حکومت آذربایجان و پس از آن قزوین (۸۶-۱۲۸۴)، معاونت کامران میرزا وزیر جنگ (۱۲۸۶)، وزارت جنگ (۱۲۸۷)، حکومت اراک و بروجرد (۱۲۹۱)، حکومت ایالات مرکزی (۱۲۹۳) حکومت کرمان (۹۸-۱۲۹۶).

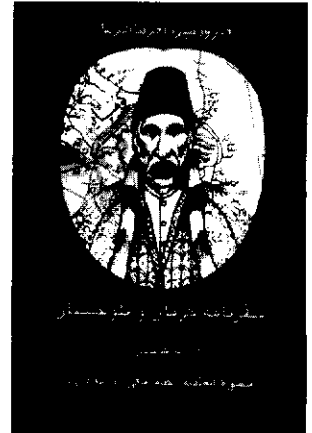
فیروز میرزا در سال ۱۲۸۸ همراه ناصرالدین شاه به سفر فرنگ رفت و در سال ۱۲۹۳ به لقب فرمانفرمایی نایل آمد و بعد از آن به فیروز میرزا فرمانفرما معروف شد. کتاب حاضر که نخستین بار در سال ۱۳۴۲ خورشیدی به کوشش خانم اتحادیه انتشار یافته بود، اینک با مقدمه سعاد پیرا و برخی افزوده‌های دیگر مجدداً در سال جاری (۱۳۸۰) انتشار یافته است. سفرنامه حاضر در واقع حاصل سفر فرمانفرما به نواحی مختلف کرمان و بلوچستان است. او در سال ۱۲۹۷ ق. که عهده‌دار حکومت کرمان بود، به انجام این سفر مبادرت ورزید.

سفرنامه حاضر به لحاظ اشمال بر مطالب متنوع جغرافیایی، اقتصادی، زراعی، اجتماعی و غیره واجد اهمیت بسیار است. لذا منبعی است دست اول از وضعیت کرمان و بلوچستان در دهه چهارم سلطنت ناصرالدین شاه قاجار (سلطنت: ۱۳۱۳-۱۲۶۴ ق) در حقیقت این سفرنامه را می‌توان به عنوان یک اثر تاریخ محلی مختصر و مفید از دوران ناصری به حساب آورد. سفرنامه حاضر حاوی آگاهی‌های ارزشمند و متنوعی است. از جمله اطلاعات جغرافیایی، جغرافیای تاریخی، زمین‌داری، نحوه اداره خالصه‌جات، وضع ایلات و عشایر بشاگرد و بلوچ، سرحد بلوچستان، وضعیت آب و هوا، رودخانه‌ها، جنگل‌ها، قنات‌ها، ذکر استعداد بعضی صحاری و اراضی برای آبادی و نیز ذکر فقر رعایا و شکایات زارعین و مطالب متنوع دیگر. فرمانفرما در بخشی از سفرنامه خود به ذکر شکایات مردم از زیادی عوارض پرداخته که از جهت تاریخ اجتماعی کرمان در دوره ناصری مهم است.

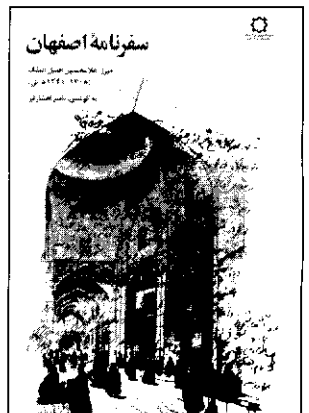
ادیب کرمانی، میرزا غلامحسین (ملقب به افضل‌الملک): سفرنامه اصفهان^{۱۲} به کوشش ناصر افشارفر، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، تهران، ۱۳۸۰، ۱۵۹ ص.

کتاب مشتمل است بر یادداشت رئیس کتابخانه مجلس، فهرست مطالب (ص ۷-۸)، مقدمه مصحح (ص ۹-۱۶)، دو تصویر از صفحه اول و آخر نسخه خطی، متن کتاب (ص ۱۰۶-۲۱)، تعلیقات (۱۲۸-۱۰۹)، فهرست‌های راهنما، ۵ مورد (ص ۱۳۱-۱۵۵)، منابع و مأخذ (ص ۱۵۹-۱۵۷)، یادداشت آغاز کتاب به انگلیسی (یک صفحه).

توضیح: غلامحسین میرزا مشهور به ادیب کرمانی و افضل‌الملک کرمانی (۱۳۰۸=۱۳۴۸ ق / ۱۲۴۱=۱۲۷۹ ق) پس از اتمام تحصیلات، در سلك «نوکر باب» منسلک و «چندی حکومت را دکان و چناران و پنج طایفه اکراد نزدیک قوچان و سه طایفه رشوانلو، پهلوانلو، و پروانلو و تحویل‌داری جنس دیوانی خراسان» یافت. سپس «حکومت خاف و تربت حیدری و پیشکاری مالیات سبزوار و تصفیه مالیات قوچان» بنو مفوض شد. سال‌هایی

سفرنامه کرمان و بلوچستان به قلم فیروز میرزا فرمانفرما

سفرنامه اصفهان به قلم غلامحسین میرزا

۲۷

۲۸

نیز «ریاست دارالانشاء و دفتر خراسان» را داشت. از جمله چندی پیشکار مالیات قم و ساوه و زرنند شد. همچنین به فرمان دولتی به رتبه استیفاء نائل آمد. در ابتدای سلطنت مظفرالدین شاه به موجب فرمان دولتی مأمور گردید تا هر ساله تاریخ دولتی و وقایع سلطنتی، تغییر و تعیین وزراء و حکام را به راستی و درستی بنگارد. وی از اعضای دارالتألیف ناصری بود. روزنامه‌های عربی را که از مصر و اسلامبول می‌رسید برای ناصرالدین شاه ترجمه می‌کرد (برگرفته از مقدمه استاد حسین مدرس طباطبایی بر کتاب «تاریخ و جغرافیای قم» تألیف افضل‌الملک میرزا غلامحسین خان کرمانی، انتشارات وحید، تهران، ۱۳۹۶ ق.). مصحح محترم با استناد به فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس (ج ۲۶، ص ۴۵۷) اثر حاضر را سفرنامه اصفهان تألیف افضل‌الملک تصور نموده و به تصحیح و انتشار آن همت گماشته است. در حالی که از آگاهی‌های اجمالی مندرج در صفحه یکم نسخه خطی (چاپ عکسی آن در همین اثر حاضر) چنین برمی‌آید که هم فهرست‌نویس نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس و هم مصحح اثر حاضر، هر دو در انتساب این کتاب به افضل‌الملک دچار اشتباه شده‌اند. استاد ایرج افشار در نقد و بررسی اجمالی و مفید از این کتاب که تحت عنوان «سفرنامه اصفهان، چیست و از کیست؟» که در جهان کتاب (مهر ۱۳۸۰ شماره ۱۳۲-۱۳۱) انتشار یافته است، با استناد به آگاهی مندرج در صفحه اول نسخه خطی به این نکته اشاره کرده‌اند که مطالب کتاب حاضر نخستین بار در پاورقی روزنامه ایران از نمره ۵۶۵ (از ربیع‌الثانی ۱۳۰۲ تا ۲۷ ذی‌قعدة ۱۳۰۲) تحت عنوان «جغرافیای اصفهان» انتشار یافته و در واقع نه تألیف افضل‌الملک که تألیف آقا محمد مهدی ارباب اصفهانی است. استاد افشار در ادامه نوشتار خود متذکر چند نکته شده‌اند که حاوی آگاهی‌های مفیدی است از جمله:

- ۱ این رساله جغرافیای اصفهان است و اساساً سفرنامه نیست.
 - ۲ این رساله برداشته شده و دستکاری شده، رساله جغرافیای اصفهان تألیف محمد مهدی ارباب است. این ارباب کتاب مفصل‌تری درباره تاریخ و جغرافیای آن شهر دارد به نام نصف جهان فی تعریف الاصفهان که آقای منوچهر ستوده چاپ کرده است (تهران، ۱۳۴۰).
 - ۳ افضل‌الملک به استخوان‌بندی کتاب ارباب صدمه‌ای نزده و عیناً اسلوب کار او را نگاه داشته است.
 - ۴ رساله جغرافیای اصفهان را در صفحات ۲۳۷۷، ۲۴۴۸ جلد سوم روزنامه ایران (چاپ جدید) می‌توان دید. (مقاله استاد افشار، همانجا، ص ۱۰)
- کتاب حاضر که مطالب آن عمدتاً در حوزه جغرافیای انسانی و تاریخ محلی است، اثری است قابل اعتناء برای مطالعه در وضع جغرافیایی و تاریخی شهر اصفهان بویژه در عهد ناصرالدین شاه قاجار (سلطنت: ۱۳۱۳-۱۳۶۴ ق.).

* * *

روزنامه اختر، جلد سوم شامل سال‌های ششم و هفتم،^{۱۸} کتابخانه ملی

جمهوری اسلامی ایران، تهران، چاپ اول، ۱۳۸۰

توضیح: روزنامه اختر یکی از چند روزنامه مهم و تأثیرگذار و روشنگر ایران دوره ناصری است که به مدت ۲۲ سال در استانبول انتشار یافت و به حق در بیداری افکار ایرانیان و فراهم آوردن زمینه‌های فکری انقلاب مشروطه ایران سهم بسزایی داشت. نخستین شماره اختر در دوران سفارت میرزا حسین خان مشیرالدوله و در تاریخ پنج‌شنبه ۶ ذیحجه ۱۲۹۲ / ۱۲ ژانویه ۱۸۷۶ منتشر شد. شعار روزنامه چنین بود: «این گارت از حوادث گوناگون و از سیاسیات و پولیتیک و از تجارت و علم و ادب و دیگر منافع عمومی سخن خواهد گفت...»

مدیر و مؤسس روزنامه میرزا محمدطاهر تبریزی و نویسنده اصلی آن میرزا مهدی تبریزی مشهور به میرزا مهدی «منشی اختر» (۱۳۲۵-۱۳۵۵ ق.) بود. نویسندگان دیگری که به طور مستمر با روزنامه اختر همکاری داشتند عبارت بودند از: میرزا آقاخان کرمانی، شیخ احمد روحی، میرزا حسن خبیرالملک، میرزا حبیب

اصفهانی، میرزا یوسف خان مشارالدوله تبریزی.

اختر تا سال ۱۳۱۳ به طور مرتب و مستمر انتشار یافت اما چندی بعد از قتل ناصرالدین شاه با تصمیم دولت عثمانی انتشار آن متوقف شد. هر چند پیش از آن نیز با دستور اکید ناصرالدین شاه ورود آن به ایران به صورت مخفی بود و در اختیار داشتن آن جرم محسوب می‌شد.

کتابخانه ملی ایران با وقوف به ارزش تحقیقی بالای روزنامه اختر و به ویژه آگاهی از دشواری دسترسی محققین به دوره کامل آن، از چند سال گذشته اقدام به تجدید چاپ این روزنامه نموده است. حاصل این اقدام انتشار سال اول تا هفتم در سه مجلد است. در اینجا علاوه بر مشخصات جلد سوم که در سال جاری (۱۳۸۰) انتشار یافته، مشخصات جلد‌های یکم و دوم نیز ذکر می‌شود:

جلد اول، (تهران، ۱۳۷۸)، شامل سال‌های اول و دوم (از شماره ۱ تا ۶۱) و سال سوم (از شماره ۱ تا ۶۹)، از پنج‌شنبه ۱۶ ذیحجه ۱۲۹۲ / ۱۳ ژانویه ۱۸۷۶ تا چهارشنبه ۲۷ ذیحجه ۱۲۹۴ / ۲ ژانویه ۱۸۷۷. در ۵۲۰ صفحه. جلد دوم، (تهران، ۱۳۷۹) شامل سال‌های چهارم (از شماره ۱ تا ۵۰) و سال پنجم (از شماره ۱ تا ۵۰) از چهارشنبه ۵ محرم ۱۲۹۵ / ۹ ژانویه ۱۸۷۸ تا چهارشنبه ۲۵ ذیحجه ۱۲۹۶ / ۱۰ دسامبر ۱۸۷۹. در ۸۱۰ صفحه. جلد سوم (تهران، ۱۳۸۰) شامل سال‌های ششم (از شماره

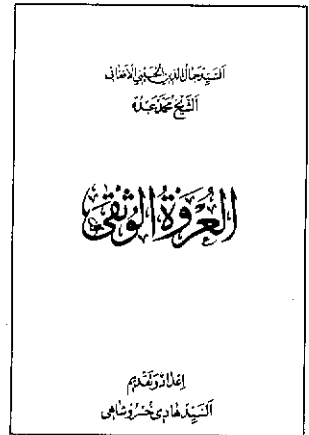

۲۹

۵۲

* * *

العروة الوثقی: السيد جمال الدين الحسيني (الافغانی)، الشيخ محمد عبده، اعداد و تقديم: السيد هادي خسرو شاهی (طبعة مزیدة بالفهارس)، الطبعة الثانية، مركز البحوث الاسلاميه، كلبه شروق، قهه، ۱۴۲۱ ق ۱۳۸۰ ش، ۵۱۹ ص.
کتاب مشتمل است بر فهرست مطالب (ص ۸-۵) مقدمه به قلم سيد هادی خسروشاهی (ص ۵۸-۱۱)، متن العروة الوثقی (ص ۴۸۶-۶۱). فهرست‌های راهنما (ص ۴۸۸-۵۱۶)، ملحق (ص ۵۱۹-۵۱۸).
چاپ اول این کتاب توسط همین کوشنده در سال ۱۴۰۶ ق / ۱۳۶۵ ش. در ایتالیا با این مشخصات صورت گرفته است:
العروة الوثقی: فجرالصحافة الاسلامية، به کوشش سیدهای خسروشاهی، الطبعة الاولى، روما، ایتالیا، مرکزالثقافة الاسلامية فی اروپا، بی تا، مشتمل است بر: مقدمه کوشنده (ص ۴۰-۵)، متن کتاب (ص ۴۲۳-۱)، تاریخ پایان مقدمه کوشنده: ۱۴۰۶ ق.

پیش از این دو چاپ، العروة الوثقی، در بیروت با این مشخصات چاپ شده است: العروة الوثقی، السيد جمال الدين الافغانی و شيخ محمد عبده، بيروت، المكتبة الاهلية [۱۳۵۱ ق / ۱۳۱۱ ش]، ۵۲۸ ص. مشتمل است بر: کلمة الناشر، ترجمه السيد جمال الدين الافغانی (ص ۲۹-۱)، متن کتاب (ص ۵۲۵-۳۳)، فهرس الكتاب (۵۲۶-۵۲۸).

گفتی است که متن کامل العروة الوثقی به زبان فارسی ترجمه و با این مشخصات در افغانستان منتشر شده است: عروة الوثقی، اثر سيد جمال الدين افغانی، ترجمه عبدالله سمندر، مؤسسه انتشارات بیهقی [کابل]، حوت ۱۳۵۵، ۲۵۴ ص. مصور. مشتمل است بر فهرست مندرجات، تذکر به قلم وزير اطلاعات افغانستان (پوهاند دكتور نوین)، مقدمه مترجم (الف و [۶ ص])، متن کتاب (ص ۲۵۴-۱).

توضیح: نشریه عروة الوثقی به همت سيد جمال الدين اسدآبادی و شاگردش، محمد عبده از ۱۳ مارس تا ۱۷ اکتبر ۱۳۰۱ ق. به طور هفتگی منتشر می شد و برای افراد مختلف در بلاد اسلامی ارسال می گردید. اولین شماره آن در روز ۱۵ جمادی الاولى ۱۳۰۱ قمری انتشار یافت و پس از ۱۸ شماره در طی هشت ماه متوقف شد و ولی علیرغم عمر کوتاهش توانست حرکت جدیدی را در میان مسلمانان ایجاد کند. این نشریه با هدف بیدار کردن ملل مشرق زمین به ویژه مسلمانان و دفاع از حقوق آنان و آگاه کردن مردم از برنامه های استعمارگران و دخالت های آنان در سرزمین های اسلامی و دعوت به مقاومت منتشر می شد. این نشریه در شماره های مختلف خود سه مبحث مهم «مقاومت در برابر استعمار اروپا بالاخص بریتانیا، تشریح جرائم استعمار در هند و مصر و برانگیختن مسلمانان به مقابله با آنان» و وحدت اسلامی به عنوان مهمترین عامل انسجام در برابر استعمار و عوامل عقب ماندگی مسلمانان را پی گیری می کرد. به خاطر نفوذ فراوان این نشریه در سرزمین های اسلامی و به خطر افتادن منافع استعمارگران، مشکلات فراوانی برای آن ایجاد کردند. از آن جمله جلوگیری از ورود آن به کشورهای اسلامی، تعقیب و مجازات خوانندگان آن، مثلاً دولت هندی بریتانیا قانونی مقرر کرد که به موجب آن هرکس یک شماره از مجله عروة الوثقی داشت به چند سال حبس و مقدار زیادی جریمه محکوم می شد. شبیه این اقدام در مصر هم مقرر شد و به همین جهت چون نشریه به دست مشتاقانش نمی رسید، به ناچار در تاریخ ۲۶ ذیحجه ۱۳۰۱ ق. متوقف شد. (بنگرید به ضمیمه روزنامه جمهوری اسلامی، ۱۵ اسفند ۱۳۷۹، ص ۴)

فهرست مندرجات عروة الوثقی به نقل از ترجمه فارسی آن چنین است:

۱ مقدمه، ۲ چرا این نامه به میان آمد؟، ۳ روش این جریده، ۴ جنسیت و دیانت اسلام، ۵ گذشته و حال ملت و علاج دردهای آن، ۶ اسلام و نصرانیت و پیروان آن، ۷ جمود و انحطاط مسلمانان و سبب آن، ۸ سکوت صاحب حق و جنبش مردم ناحق، ۹ تعصب، ۱۰ قضا و قدر، ۱۱ فضائل و رذائل و تأثیرات آنها، ۱۲ اتحاد اسلامی، ۱۳ اتحاد و حاکمیت، ۱۴ آرزو و طلب بزرگی، ۱۵ رجال دولت و رازداران ملل چگونه باید باشند، ۱۶ پیمانه حکمت خدا در عشق به ستایش راستین، ۱۷ شرف، ۱۸ ملت و سلطه حاکم مستبد، ۱۹ دعوت از فارس به منظور اتحاد با افغان، ۲۰ آزمون خداوند مر مؤمنان را، ۲۱ و من یضلل الله فما له من هاد، ۲۲ وسائل حفاظه مملکت، ۲۳ و نریدان نمن علی الذین... ۲۴ ولا تکنون کالذین تفرقوا... ۲۵ نوامیس خداوند در ملت ها و تطبیق آن بر مسلمانان، ۲۶ و هم، ۲۷ جبن، ۲۸ شکست انگلیس در سودان، ۲۹ سیاست انگلیس در شرق، ۳۰ انگلیس در سودان، ۳۱ عروة الوثقی و جراید انگلیس، ۳۲ درماندگی و حيله بازی، ۳۳ عروة الوثقی مجانی توزیع می گردد، ۳۴ زمینه مساعد، ۳۵ عروة الوثقی، ۳۶ روزنامه های هندی، ۳۷ عروة الوثقی و مصادر آن در مصر و هند، ۳۸ یک منشور قدیمی انگلیس، ۳۹ ان فی ذلک لعبرة لا ولی الا بصار، ۴۰ حمله به سودان از کرانه نیل، ۴۱ دهری ها در هند، ۴۲ مغلوبیت انگلیس، ۴۳ گلاستون.

گفتنی است که علاوه بر عروة الوثقی، پنج اثر دیگر از سيد جمال الدين اسدآبادی به کوشش سیدهای خسروشاهی در

سال گذشته (۱۳۷۹) انتشار یافته است: ۱ نامه‌ها و اسناد سیاسی تاریخی، ۲ ضیاء‌الخاقین، جریده فی‌العلوم والسیاسه والاخبار الصحیحه، ۳ ترجمه گزیده‌ای از: اسناد وزارت خارجه انگلیس درباره سیدجمال‌الدین، ۴ تاریخ اجمالی ایران و تتمه البیان فی تاریخ الافغان والبیان فی الانجلیز والافغان، ۵ مجموعه رسائل و مقالات. برای معرفی اجمالی هر یک از اینها بنگرید به: صالحی، نصرالله: کتابشناسی توصیفی منابع و مأخذ تاریخ ایران، (منتشره در سال ۱۳۷۹) مندرج در کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، سال ۵، شماره ۱، (پیاپی ۴۹)، آبان ۱۳۸۰.

* * *

پی‌نوشت‌ها:

۱. گفتنی است که تعداد کل کتاب‌های منتشر شده در زمینه تاریخ و جغرافیا در سال گذشته (۱۳۸۰) ۱۵۵۸ مورد بوده است. از این تعداد، جغرافیا با ۸۴ عنوان کمترین تعداد و تاریخ ایران با ۱۱۰۹ عنوان بیشترین تعداد را به خود اختصاص داده‌اند. در این میان ۳۶۵ عنوان کتاب نیز در موضوع تاریخ به طور اعم (غیر از تاریخ ایران) انتشار یافته است. باید توجه داشت که در بین شمار کثیری از کتاب‌های مربوط به تاریخ ایران، گذشته از پژوهش‌های تاریخی و منابع و متون تاریخی، تعداد زیادی کتاب تاریخی نیز هر ساله به صورت گردآوری یا کمک درسی منتشر می‌شود. برای آگاهی دقیق از شمار کتاب‌های منتشر شده در موضوع تاریخ و جغرافیا در سال ۱۳۸۰، مراجعه به سه جدول زیر می‌تواند مفید باشد.

۱) آمار کتاب‌های منتشر شده تاریخ و جغرافیا در سال ۱۳۸۰

موضوع	جمع	ترجمه	تألیف	تهران	شهرستان	چاپ اول	تجدید چاپ
تاریخ و جغرافیا	۱۵۵۸	۲۰۷	۱۳۳۱	۱۲۹۳	۲۶۵	۱۰۴۰	۵۱۸

۲) آمار کتاب‌های منتشر شده تاریخ در سال ۱۳۸۰

موضوع	جمع	ترجمه	تألیف	تهران	شهرستان	چاپ اول	تجدید چاپ
تاریخ	۱۱۰۹	۸۵	۱۰۲۴	۹۴۲	۱۶۷	۷۳۰	۳۷۹

۳) آمار کتاب‌های منتشر شده جغرافیا در سال ۱۳۸۰

موضوع	جمع	ترجمه	تألیف	تهران	شهرستان	چاپ اول	تجدید چاپ
جغرافیا	۸۴	۷	۷۷	۶۱	۲۳	۵۶	۲۸

۲. برای یک بررسی اجمالی (از این پس به اختصار: بررسی) این اثر بنگرید به: تبریزیا، مجتبی: تصحیح جدید کتاب روضة‌الصفاء، مندرج در کتاب ماه تاریخ. جغرافیا، س ۵، ش ۵۲-۵۱، دی بهمن ۱۳۸۰، ص ۱۶۵-۱۶۲.

۳. بررسی: زبده‌التواریخ حسنی، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، س ۵، ش ۵۰، آذر ۱۳۸۰، ص ۹۰-۸۹ و

۴. بررسی: در یکی از شماره‌های آینده کتاب ماه تاریخ و جغرافیا

۵. بررسی: جلالی، نادره: منتخب‌التواریخ، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، س ۳، ش ۳۶، مهر ۱۳۷۹، ص ۳ و تبریزیا، مجتبی: منتخب‌التواریخ، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، س ۵، ش ۵۹-۵۸، مرداد و شهریور ۱۳۸۱، ص ۱۲۶-۱۲۵.

۶. بررسی: نصیری مقدم، محمدنادر: فتوحات فریدونیه، کتابی درباره وضعیت نواحی شمال شرقی ایران در عهد شاه عباس اول صفوی، فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، س ۳، ش ۶، پاییز ۱۳۷۳، و ۲۳۸-۲۳۵ و میرمحمد صادق، سید سعید و نصیری مقدم، محمدنادر: فتوحات فریدونیه، آینه میراث، س ۳، ش ۲ و ۳، پاییز و زمستان ۱۳۷۹، ص ۴۷-۴۶.

۷. برای آگاهی از انگیزه مترجم از ترجمه کامل این سفرنامه بنگرید به گفت‌وگوی علی‌دهباشی با محمود بهروزوی تحت عنوان «پیترو دلاواله نجیب‌زاده رومی» مندرج در بخارا، ش ۲۱ و ۲۲، آذر اسفند ۱۳۸۰، ص ۱۳۴-۱۲۹.

۸. بررسی: اختیار ساروی، امیر: خلد برین، آینه میراث، س ۴، ش ۲، (پیاپی ۱۴)، پاییز ۱۳۸۰، ص ۱۷-۱۴ و

نیز معرفی دیگر: خلد برین، کتاب ماه تاریخ و جغرافیه، س ۵، ش ۵۹-۵۸، مرداد و شهریور ۱۳۸۱، ص ۱۱۶-۱۱۵.
۹. برای آگاهی از انتقاد از انتشار این اثر بنگرید به: بهرامی، ایرج، بلبشوی چاپ کتاب و پدیده کتاب‌سازی، کتاب هفته، ش ۹، ۶ مرداد ۱۳۸۰، ص ۱۰؛ برای آگاهی از نقد و بررسی‌هایی که تاکنون درباره رستم‌التواریخ صورت گرفته است، بنگرید به: عقیلی، عبدالله: مروری بر رستم‌التواریخ، ره‌آورد، ش ۱۹-۱۸، بهار ۱۳۶۷، ص ۲۳۴-۲۲۸؛ ساکی، علیمحمد: دروغ‌ها و سهوهای رستم‌التواریخ رستم‌الحکما، نامواره دکتر محمود افشار، ج ۵، ۱۳۶۸، ص ۲۶۰۳-۲۵۶۱؛ زرگری نژاد، غلامحسین: رستم‌الحکماء، هذیان به جای تاریخ، کتاب ماه تاریخ و جغرافیه، س ۴، ش ۳۸-۳۷، ۲ آذر ۱۳۷۹، ص ۸۱-۷۶.

۱۰. معرفی: افشارفر، ناصر: تاریخ ذوالقرنین، آینه میراث، س ۱، ش ۳ و ۴، زمستان ۱۳۷۷ و بهار ۱۳۷۸، ص ۷۴-۷۵. گفتنی است که از اثر حاضر یک تصحیح انتقادی نیز توسط دکتر زرگری نژاد صورت گرفته است، که متأسفانه هنوز انتشار نیافته است. برای آگاهی از یک بررسی از متن نسخه خطی این اثر نگاه کنید به: زرگری نژاد، غلامحسین: متنی مهم درباره صدر تاریخ قاجاریه و میرزا فضل‌الله خاوری شیرازی، کتاب ماه تاریخ و جغرافیه، س ۲، ش ۱۳، آبان ۱۳۷۷، ص ۵-۳. همچنین برای آگاهی از سبک و سیاق تاریخ‌نویسی خاوری شیرازی بنگرید به زرگری نژاد: خاوری شیرازی و تثبیت مکتب تاریخ‌نویسی استرآبادی، [فصلنامه] تاریخ (مجله تخصصی گروه تاریخ دانشگاه تهران)، ش ۱، س ۱، ۱۳۸۰، ص ۲۳۶-۲۰۱.

۱۱. برای آگاهی از یک بررسی تفصیلی از این اثر بنگرید به مقاله‌ای از مصحح همین اثر با این مشخصات: زرگری نژاد، غلامحسین: بررسی احکام الجهاد و اسباب الرشاد (نخستین اثر در تکوین ادبیات جهادی تاریخ معاصر ایران)، مجله علمی پژوهشی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، دوره ۴۳، ش ۱۵۵، پاییز ۱۳۷۹، ص ۴۰۲-۳۷۳.

۱۲. معرفی: اخبار نامه، کتاب ماه تاریخ و جغرافیه، س ۵، ش ۵۰، آذر ۱۳۸۰، ص ۹۱.

۱۳. بررسی: اسناد روابط ایران و روسیه از دوره ناصرالدین شاه تا سقوط قاجاریه، کتاب ماه تاریخ و جغرافیه، س ۵، ش ۵۱-۵۲، دی و بهمن ۱۳۸۰، ص ۱۵۴-۱۵۳.

۱۴. بررسی: فلاح توتکار، حجت: رسایل سیاسی عصر قاجار، کتاب ماه تاریخ و جغرافیه، س ۵، ش ۵۰، آذر ۱۳۸۰، و ۱۷-۱۳.

۱۵. معرفی: دریاگست، محمدرسول: یزد در اسناد امین‌الضرب، کتاب ماه تاریخ و جغرافیه، س ۵، ش ۵۴-۵۵، فروردین اردیبهشت ۱۳۸۱، ص ۱۱۴.

۱۶. بررسی: بهرامیان، علی: نژت‌الآخبار، اثری ارزنده در تاریخ و فرهنگ فارس، نشر دانش، س ۱۸، ش ۲، تابستان ۱۳۸۰، ص ۵۱-۵۰.

۱۷. برای انتقاد از انتشار این اثر بنگرید به: افشار، ایرج: سفرنامه اصفهان، چیست و از کیست؟ جهان کتاب، س ۶، ش ۱۳۲-۱۳۱، مهر ۱۳۸۰، ص ۱۰. برای معرفی این اثر: افشارفر، ناصر: میرزا غلامحسین خان افضل‌الملک و سفرنامه اصفهان، کتاب ماه تاریخ و جغرافیه، س ۳، ش ۳۶، مهر ۱۳۷۹، ص ۳۰-۲۸.

۱۸. برای آگاهی از یک بررسی انتقادی از مقدمه مندرج در جلد اول اختر (۱۳۷۸). بنگرید به: رئیس‌نیا، رحیم: اختر و مقدمه آن، جهان کتاب، س ۶، ش ۱۴۴-۱۴۱، اسفند ۱۳۸۰ فروردین ۱۳۸۱، ص ۲۵-۲۲.

شورشکده علوم از ان و مطالعات فزینی

علوم انسانی